

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

Kielce, dnia 9 kwietnia 2018 r.

Poz. 1559

UCHWAŁA NR XLII/351/ 2018 RADY MIEJSKIEJ W OPATOWIE

z dnia 28 marca 2018 r.

w sprawie uchwalenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2018-2021

Na podstawie art.7, ust.1, pkt 9, art.18, ust.2, pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990r o samorządzie gminnym (Dz.U z 2017r poz.1875 z późniejszymi zmianami) , art.87, ust.3 i ust.4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2017r poz.2187 z późniejszymi zmianami) Rada Miejska w Opatowie uchwala co następuje ;

§ 1. Przyjmuje się do realizacji Gminny Program Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2018 – 2021 stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Miasta i Gminy Opatów.

§ 3. 1. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Świętokrzyskiego.

2. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia

Przewodniczący Rady
Miejskiej w Opatowie

mgr Jacek Cheba

Załącznik do Uchwały Nr XLII/351/ 2018
Rady Miejskiej w Opatowie
z dnia 28 marca 2018 r.

**GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
MIASTA I GMINY OPATÓW
na lata 2018 - 2021**

Opatów – Sandomierz 2017

Spis treści:

1. Wstęp	s. 3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	s. 3
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	s. 4
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	s. 5
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami - analizy i materiały	s. 5
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	s. 9
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	s. 14
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)	s. 14
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	s. 15
5.3. Wykaz zabytków na terenie gminy	s. 36
5.3.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru	s. 36
5.3.2. Zabytki nieruchome w gminnej ewidencji zabytków	s. 37
5.3.3. Zabytki ruchome	s. 43
5.3.4. Zasoby muzealne	s. 43
5.3.5. Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru	s. 43
5.3.6. Zabytki archeologiczne w Gminnej Ewidencji Zabytków	s. 44
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	s. 54
7. Założenia programowe	s. 56
7.1. Priorytety, kierunki działań i zadania programu opieki	s. 56
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami i zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	s. 58
9. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	s. 59
10. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków	s. 60
11. Wykaz zabytków w Gminnej Ewidencji Zabytków	s. 61

1. Wstęp

Gmina Opatów obejmuje teren o długiej historii osadnictwa, nasycony licznymi zabytkami, wśród których są też takie, które mają znaczenie ponadregionalne. Bogate zasoby dziedzictwa kulturowego wymagają wnikliwego rozpoznania i odpowiednich działań ochronnych podejmowanych na poziomie gminy. Służą temu opracowywane i aktualizowane co cztery lata programy opieki nad zabytkami. Pozwalają one między innymi na planowanie działań umożliwiających wykorzystanie tych zasobów dla potrzeb gminy i jej mieszkańców.

Dziedzictwo kulturowe to niezmiernie ważny składnik życia i działalności człowieka. Zabytki są bowiem nie tylko dokumentem życia i osiągnięć minionych pokoleń oraz materiałem edukacyjnym, ale także wpisują się we współczesną kulturę i przyczyniają się do kształtowania przyjaznego otoczenia człowieka. To właśnie przede wszystkim zabytki, materialne i niematerialne, budują tożsamość Małych Ojczyzn. Bogactwo i różnorodność zasobów dziedzictwa kultury może ponadto w istotny sposób przyczynić się do rozwoju społeczno-gospodarczego gminy i do poprawy jakości życia jej mieszkańców, np. poprzez stworzenie warunków korzystnych dla rozwoju turystyki.

Ramowymi założeniami w zakresie opieki nad zabytkami na terenie gminy, jakie można postawić na wstępie opracowania, są:

- a) inicjowanie i wspieranie działań edukacyjnych, informacyjnych, turystycznych i innych mających na celu propagowanie znajomości zabytków i opieki nad zabytkami
- b) eksponowanie walorów krajobrazu kulturowego
- c) rozpoznawanie potrzeb dotyczących podejmowania działań zmierzających do zahamowania procesów degradacji zabytków i doprowadzenia do poprawy stanu ich zachowania
- d) wspieranie działań zmierzających do pozyskania środków finansowych na opiekę nad zabytkami
- e) podejmowanie współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych
- f) uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków przy opracowaniu studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz sporządzaniu i zmianie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną dla opracowania stanowi art. 87 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U.2017.2187 z późniejszymi zmianami), który stanowi, że: „Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami”.

Zgodnie z art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy program ten ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 87 ust. 3 ustawy).

Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym (art. 87 ust. 4 ustawy).

Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy (art. 87 ust. 5 ustawy).

Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 87 ust. 6 ustawy).

W art. 19 ust. 1 ustawy jest także mowa o tym, że: „W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; 3) parków kulturowych”.

W art. 19 ust. 1a. zawarto z kolei ustalenie, że: „W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków”.

Art.22 ust. 4 otrzymał natomiast następujące brzmienie: „Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy”. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru; 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków; 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Podstawy prawne dla ochrony dziedzictwa narodowego zostały sformułowane już w ustawie zasadniczej, jaką stanowi Konstytucja RP. Zakłada ona, że zabytki zostały objęte ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela, bowiem zgodnie z art. 5 Rzeczpospolita Polska „... strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. Art. 6 ust. 1 zapewnia z kolei, że: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Natomiast art. 86 stwierdza, że: „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U.2017.2187 z późniejszymi zmianami): art. 3 zawiera definicje określeń zawartych w ustawie, art. 4 wymienia działania służące ochronie zabytków, art. 5 określa warunki opieki nad zabytkami, jakie powinien zapewnić właściciel lub posiadacz obiektu zabytkowego, art. 6 określa przedmiot ochrony, art.7 wymienia formy ochrony zabytków, art. 16 ust. 1 informuje o możliwości i uwarunkowaniach utworzenia przez Radę Gminy parku kulturowego, art. 17 wymienia zakazy i ograniczenia, jakie można wprowadzić na terenie parku kulturowego, art. 18 informuje o konieczności uwzględniania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na wszystkich poziomach zarządzania, administracyjnych i samorządowych, art. 19 informuje o zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w studiach i planach zagospodarowania przestrzennego gminy, art. 20 informuje o konieczności uzgadniania planów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków, art. 21 poucza, że podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest ewidencja zabytków, art. 22 informuje o podmiotach prowadzących ewidencję zabytków a art. 89 informuje o organach ochrony zabytków.

Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami znajduje się również w ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j.: Dz. U. z 2017 r. poz. 1875, 2232). Art. 7 ust. 1 pkt 9 ustawy mówi o zadaniach gminy w zakresie zaspakajania zbiorowych potrzeb wspólnoty. W szczególności zadania własne obejmują sprawy „kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się ponadto w wielu obowiązujących ustawach, w tym w:

1. ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1073, 1566)
2. ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1332, 1529)
3. ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2017 r. poz. 519, 785, 898, 1089, 1529, 1566, 1888, 1999, 2056)
4. ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 142)
5. ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 121 z późniejszymi zmianami)
6. ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (tekst jednolity Dz.U. z 2017, poz. 862 z późniejszymi zmianami)
7. ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2018 r. poz. 450).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zostały określone w:

1. ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2017 r., poz. 972)
2. ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 574 z późniejszymi zmianami),

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 217 z późniejszymi zmianami).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1.Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami - analizy i materiały.

Zasadnicze cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami są zawarte w ogólnokrajowych dokumentach programowych: Strategii Rozwoju Kraju 2020, Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 rozwinętej w 2005 r. o uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, w Krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017 oraz w Koncepcji zagospodarowania przestrzennego kraju 2030.

Strategia Rozwoju Kraju 2020 uchwalona przez Radę Ministrów 25 września 2012 r. określa między innymi działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, które stanowią ważny czynnik rozwoju i podnoszenia atrakcyjności gminy. Zakłada się między innymi wspieranie i wzmacnianie mechanizmów terytorialnego równoważenia rozwoju i integracji przestrzennej, które ma służyć rozwijaniu oraz wykorzystaniu potencjału regionalnego.

Narodową Strategię Rozwoju Kultury na lata 2004 -2013 przyjęto 21 września 2004 r., a następnie rozwinęto w 2005 r., po wejściu Polski do Unii Europejskiej, poprzez wydane przez Ministerstwo Kultury **uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020**. W dokumencie tym podjęto próbę określenia zasad polityki kulturalnej państwa w warunkach rynkowych, która miała służyć za podstawę do opracowania systemowych rozwiązań w dziedzinie kultury. Głównym celem strategii jest „zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszony ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”. Uznając kulturę za jeden z podstawowych czynników rozwoju regionów zapisano wśród priorytetów strategii zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywną ochronę zabytków.

Przesłanką dla przygotowania strategii było przeświadczenie, że także w kulturze nadszedł czas na przejście od zarządzania operacyjnego do zarządzania strategicznego, opartego na długookresowej wizji rozwoju. Zakres strategii został podporządkowany głównie regionom, jako podstawowym jednostkom podziału terytorialnego. Koncentracja działań w regionach wynika z przyjętej polityki państwa w tym zakresie, jak również ogólnych tendencji europejskich postrzegających regiony jako najbardziej efektywne, docelowe miejsca oddziaływania wdrażanych programów.

Zgodnie ze strategią wśród najważniejszych zadań państwa w zakresie ochrony zabytków powinny więc dziś znaleźć się w pierwszej kolejności następujące kierunki działań:

- przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami,
- podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa,
- poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej,
- ograniczenia uznaniowości konserwatorów poprzez nałożenie na nich odpowiedzialności za niezgodne z prawem postępowanie.

Celami strategicznymi programu w polityce ochrony zabytków są:

- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych
- promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą w szczególności zapomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego
- rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego
- tworzenie warunków do rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej
- zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem.

W programie sformułowano także dwa priorytety działań:

1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

W ramach tego priorytetu ustalono trzy działania:

- a) budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków.

Celem głównym tego działania jest dostosowanie strefy ochrony zabytków do rzeczywistości gospodarczej. W ramach działania przewidziano prowadzenie szerokich konsultacji ze środowiskami związanymi z ochroną zabytków w celu sformułowania propozycji zmian instytucjonalnych, prawnych i funkcjonalnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku.

- b) kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne.

W ramach tego działania przewidziano realizację dwóch programów:

· polskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej (celem programu jest przygotowanie potencjalnych wnioskodawców do opracowania kompleksowych projektów współfinansowanych z funduszy strukturalnych)

· promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (celem programu jest udział wkładu krajowego w montażu finansowym wybranych projektów współfinansowanych z funduszy europejskich)

- c) zwiększanie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych. Działanie to będzie realizowane przez programowanie i wdrażanie kompleksowych programów dotyczących markowych produktów turystycznych. Będzie wykonywane na terenie miast Gdańsk, Kraków, Poznań, Warszawa i Wrocław.

2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. W jego ramach ustalono dwa działania:

- a) rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.

Działanie to będzie polegało na podnoszeniu wykształcenia kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego oraz na rozwijaniu zainteresowań społeczeństwa problematyką ochrony zabytków

- b) ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice.

Działanie to realizowane będzie przez wdrożenie programu „Absent Patrimonium”, który przewiduje realizację sieci informacji o zabytkach wwożonych, wywożonych i przewożonych przez granice oraz o zabytkach zaginionych.

W **Uzupełnieniu Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020** zaproponowano 11 programów operacyjnych Ministra Kultury służących realizacji strategii. Programy te są podstawą ubiegania się o środki Ministra Kultury na zadania z zakresu kultury realizowane między innymi przez jednostki samorządu terytorialnego. Wśród nich są takie, których celem jest ochrona zabytków:

·Program operacyjny „Dziedzictwo kulturowe” jest realizowany w ramach dwóch priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych. Podstawowym celem priorytetów jest poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kultury, kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę.

·Program operacyjny „Promesa Ministra Kultury” polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury wkładu krajowego dla wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich. W ramach programu mogą być dofinansowane projekty z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

·Program operacyjny „Rozwój inicjatyw lokalnych”, którego celem jest między innymi wyrównywanie różnic w dostępie do kultury i pobudzanie inicjatyw lokalnych. W ramach programu wspierane są wszystkie niskobudżetowe zadania między innymi z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017 został uchwalony uchwałą Rady Ministrów 24 czerwca 2014 r. Celem programu jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce. Celem jest także stworzenie wykładni porządkującej sferę ochrony poprzez wskazanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

1. zasady *primum non nocere*
2. zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych)
3. zasady minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
4. zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco
5. zasady czytelności i odróżnialności ingerencji
6. zasady odwracalności metod i materiałów
7. zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Zasady te powinny być uwzględniane podczas prowadzenia wszelkich prac przy zabytkach przez wszystkie osoby działające w sferze opieki nad zabytkami, w tym przez pracowników urzędów, konserwatorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, pracowników budowlanych, badaczy, właścicieli i innych.

Zgodnie z zapisami programu „za realizację zadań związanych z ochroną zabytków odpowiedzialna jest zarówno administracja rządowa (wojewódzcy konserwatorzy zabytków oraz Generalny Konserwator Zabytków), jak również jednostki samorządu terytorialnego wszystkich szczebli. Szczególną rolę odgrywają programy opieki tworzone na wszystkich szczeblach samorządu terytorialnego, stanowiące bardzo istotny element zarządzania dziedzictwem kulturowym na danym obszarze”. Program zakłada m. in. „zwiększenie zaangażowania samorządów, ze szczególnym uwzględnieniem gmin, w ochronę i opiekę nad zabytkami oraz wzmocnienie zaangażowania społecznego na rzecz ochrony zabytków, w tym propagowanie parków kulturowych (ich stanowienie jest władczą kompetencją rad gmin) jako skutecznej formy ochrony zabytków”. Program uwzględnia także rolę samorządu terytorialnego w systemie ochrony zabytków w Polsce: „Należy podkreślić, że art. 7 ust. 1 pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, art. 4 ust. 7 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym oraz art. 14 ust. 3 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa odnoszą się zarówno do ochrony zabytków, jak i opieki nad zabytkami, bowiem jednostki samorządu terytorialnego są właścicielem ok. 21% zabytków nieruchomości i zobowiązane są do opieki nad nimi (art. 5 i art. 71 u. o. z.). Co więcej, to gminie przysługuje prawo pierwokupu w wypadku sprzedaży nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawo użytkowania wieczystego takiej nieruchomości (art. 109 ust. 1 pkt 4 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami). W związku z tym z dniem 1 stycznia 1999 r. zdecentralizowano nie tylko zadania związane z ochroną zabytków, ale jednocześnie nastąpiło także przekazanie większości zabytków nieruchomości do zasobu samorządowego. Tym samym jednostki samorządu terytorialnego, działając w sferze dominium, na równi z pozostałymi właścicielami, zobowiązane są do dbałości o powierzone obiekty”. Jednostki samorządu terytorialnego, wdrażając postanowienia programów opieki nad zabytkami, uzupełniają działania państwa w zakresie prawnej ochrony zabytków (art. 87 u. o. z.). Gminy dysponują kompetencjami w zakresie ustanowienia parku kulturowego, prowadzenia gminnych ewidencji zabytków oraz wprowadzania ochrony konserwatorskiej w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego (art. 16–20 u. o. z.). Szczególną rolę w organizowaniu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poziomie gminnym odgrywają programy tworzone na szczeblu samorządu terytorialnego, stanowiące bardzo istotny element zarządzania dziedzictwem kulturowym na danym obszarze. Poważnym wyzwaniem państwa jest wspieranie samorządu terytorialnego na rzecz zwiększenia jego poziomu zaangażowania w realizację zadań na rzecz ochrony zabytków. Istotne jest zwiększenie efektywności ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego – poprzez lepszy przepływ informacji pomiędzy organami ochrony zabytków a społecznościami żyjącymi w ich otoczeniu, zwiększenie zaangażowania samorządów w ochronę i opiekę nad zabytkami oraz wzmocnienie zaangażowania społecznego na rzecz ochrony zabytków.

Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030 przyjęta została uchwałą nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie. Koncepcja ta kładzie szczególny nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Koncepcja formułuje także zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa, w tym powodziowego. W znacznie większym stopniu niż dotychczas uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej. Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano: ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu, wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym, wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich, wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów przemysłowych, pokolejowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.

Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do roku 2020 przyjęta została uchwałą nr XXXIII/589/13 z dnia 16 lipca 2013 r. W opracowaniu podkreśla się między innymi atrakcyjność województwa w skali kraju ze względu na walory przyrodnicze i kulturowe, analizując je jednak głównie

pod względem możliwości wykorzystania turystycznego. W tym celu zakłada się: rozbudowę i modernizację infrastruktury turystycznej oraz wzmacnianie potencjału turystycznego regionu, wsparcie władz samorządowych w zakresie promocji regionu, wykorzystującej zróżnicowane kanały dotarcia do potencjalnego klienta, dalszy rozwój turystyki wydatnie wykorzystującej bogate dziedzictwo kulturowe regionu (m.in. turystyki kulturowej, edukacyjnej, geologicznej, rodzinnej, sportowej, wypoczynkowej, alternatywnej tzw. „zielonej turystyki”), konsekwentny rozwój specjalności w zakresie turystyki zdrowotnej (uzdrowskiej, rehabilitacyjnej, profilaktycznej, rewitalizacyjnej i geriatrycznej), wspieranie szkoleń zmierzających do wzrostu standardu świadczonych usług turystycznych, przygotowanie wysokiej klasy specjalistów, menedżerów odpowiedzialnych za definiowanie, analizę i kierowanie rozwojem zmian w otoczeniu biznesowym sektora usług turystycznych.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Świętokrzyskiego na lata 2014-2020 został przyjęty uchwałą nr 1870/13 przez Zarząd Województwa Świętokrzyskiego dnia 8 maja 2013 r., jako wstępna wersja Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Świętokrzyskiego na lata 2014-2020. W rozdziale 1.1.1 Dziedzictwo naturalne i kulturowe, opisano województwo świętokrzyskie, jako województwo charakteryzujące się wysokimi walorami przyrodniczymi, co znajduje odzwierciedlenie w znacznej powierzchni obszarów chronionych. 64,5% powierzchni objętej różnymi formami ochrony stawia region świętokrzyski pod tym względem na pierwszym miejscu w skali kraju. Województwo posiada następujące prawnie chronione obiekty oraz obszary ochrony przyrody: Świętokrzyski Park Narodowy, 72 rezerваты przyrody, 9 parków krajobrazowych, 21 obszarów chronionego krajobrazu, 683 pomników przyrody, 15 stanowisk dokumentacyjnych, 102 użytki ekologiczne, 13 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych. Na terenie regionu świętokrzyskiego znajduje się także 40 obszarów objętych Europejską Siecią Ekologiczną NATURA 2000. Atutem regionu świętokrzyskiego są zasoby dziedzictwa kulturowego, w które wpływają na możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego. W regionie istnieje wiele miejscowości z zachowanymi zabytkowymi układami urbanistycznymi, liczne zamki, pałace, dwory oraz zabytki architektury sakralnej. Na uwagę zasługują również ciekawe obiekty przemysłowe i gospodarcze oraz zabytki budownictwa ludowego. Województwo świętokrzyskie jest także bardzo bogate pod względem archeologicznym. Największą grupę zabytków nieruchomych stanowią obiekty sakralne, mieszkalne oraz cmentarze, a także obiekty obronne, zamki, pałace, dwory oraz zabytki techniki. Do zabytków archeologicznych należą między innymi osady, kopce, kurhany oraz grodziska. Ponadto województwo dysponuje olbrzymią liczbą zabytków ruchomych wpisanych do rejestru B zabytków sztuki i rzemiosła artystycznego. W przypadku ruchomych zabytków w głównej mierze stanowią one wyposażenie świątyń oraz kolekcje prywatne. W województwie funkcjonują 24 muzea w tym, muzea techniczne, archeologiczne i historyczne. Posiadają one w swych zasobach 142,3 tys. muzealiów. Obok muzeów w regionie działają następujące instytucje kultury: placówki biblioteczne (289), kina (10), teatry (4), filharmonia oraz ośrodki kultury (114).

Analiza potrzeb i wyzwań oraz kierunki polityk wspólnotowych na lata 2014-2020 w dziedzinie promocji i zachowania dziedzictwa naturalnego i kulturowego koncentrują się wokół następujących priorytetów inwestycyjnych: promowanie inwestycji ukierunkowanych na konkretne rodzaje ryzyka, zapewniających odporność na klęski żywiołowe oraz stworzenie systemów zarządzania klęskami żywiołowymi, zaspokojenie znaczących potrzeb w zakresie inwestycji w sektorze gospodarki odpadami, tak aby wypełnić zobowiązania wynikające z prawa unijnego, zaspokojenie znaczących potrzeb w zakresie inwestycji w sektorze gospodarki wodnej, tak aby wypełnić zobowiązania wynikające z prawa unijnego, ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego i naturalnego, ochrona i przywrócenie różnorodności biologicznej, ochrona i rekultywacja gleby oraz promowanie usług ekosystemowych, w tym Programu Natura 2000 oraz zielonej infrastruktury, działania mające na celu poprawę stanu środowiska miejskiego, rekultywację terenów poprzemysłowych i redukcję zanieczyszczenia powietrza oraz inwestycje w zakresie hałasu.

Cel główny programu 2014-2020: Województwo świętokrzyskie jako region efektywnie wykorzystujący swoje potencjały rozwojowe, w oparciu o postęp technologiczny, odpowiedzialne czerpanie z zasobów środowiska, oraz budowę kapitału społecznego. Na podstawie celu głównego wyznaczono osie priorytetowe, a w tym: Oś priorytetowa 4. Dziedzictwo naturalne i kulturowe. Oś ta przewiduje realizację działań mających na celu promowanie dostosowania do zmian klimatu, zapobiegania ryzyku i zarządzania ryzykiem oraz ochronę środowiska naturalnego i wspieranie efektywności wykorzystania zasobów. Z uwagi na potencjał regionu przejawiający się zarówno w bogactwie naturalnym jak i w zasobach dziedzictwa kulturowego wspierane będą inwestycje mające na celu ochronę terenów cennych przyrodniczo, różnorodności biologicznej, promocję i rozwój zasobów przyrodniczo-kulturowych, dając tym samym

możliwość rozwoju społeczno-gospodarczego województwa. W ramach interwencji zostały zaprogramowane priorytety inwestycyjne, wspierające inwestycje w infrastrukturę ochrony środowiska, które znacząco wpłyną na ochronę i poprawę środowiska naturalnego. Wzmocnienie efektywnego systemu gospodarki odpadami oraz kompleksowe wsparcie gospodarki wodno-ściekowej stanowią będą kolejne elementy wsparcia osi. W kontekście ochrony środowiska istotne jest też środowisko miejskie. Dlatego też, w ramach przedmiotowej osi można będzie realizować inwestycje dotyczące poprawy stanu środowiska na terenach miejskich.

Strategia Rozwoju Turystyki w Województwie Świętokrzyskim na lata 2006 - 2014 została przyjęta uchwałą nr XXV/404/06 przez Sejmik Województwa Świętokrzyskiego dnia 6 lutego 2006 r. W strategii opisano i przeanalizowano walory turystyczne województwa świętokrzyskiego zwracając uwagę na walory antropogeniczne, będące efektem działalności człowieka. Zabytkowe obiekty i muzea wpływają na wzrost atrakcyjności turystycznej terenu. Województwo świętokrzyskie ma pod kątem turystyki bogate, zróżnicowane walory naturalne i kulturowe, jednak potencjał małych miejscowości, wsi i miasteczek, nie jest odpowiednio wykorzystywany. W związku z tym należy podjąć działania, aby ten stan zmienić i stworzyć zintegrowaną ofertę turystyczną województwa przy wykorzystaniu potencjału regionu.

Plan zagospodarowania województwa świętokrzyskiego, przyjęty uchwałą nr XLVII/833/14 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dnia 2 września 2014 r., wymienia Opatów pośród najcenniejszych założeń urbanistyczno-przestrzennych województwa, podkreślając jego znaczenie jako znacznej atrakcji turystycznej. Autorzy stwierdzają między innymi, że do najważniejszych zagrożeń zasobów dziedzictwa kulturowego należy rozwój osadnictwa i infrastruktury technicznej, w tym postępujące rozproszenie zabudowy wiejskiej i podmiejskiej, sąsiedztwo obcych i agresywnych form nowych budowli, „drutowanie” krajobrazu, potencjalne niszczenie stanowisk archeologicznych w trakcie prac ziemnych i pełna destrukcja na obszarach zbiorników wodnych. Odkładanie w czasie remontów zabytkowych obiektów i założeń może powodować utratę walorów zabytkowych oraz wzrost kosztów prac remontowych, które niewspółmiernie rosną wraz z pogarszaniem się stanu zabytku. Opuszczone obiekty sakralne byłych gmin żydowskich, niszczące zbory i obiekty ariańskie i kalwińskie, zarastające cmentarze wojskowe - powodują wymazywanie materialnych śladów wielokulturowej historii regionu, będącej elementem jego tożsamości. Ograniczona możliwość adaptacji drewnianych obiektów zabytkowych wiejskiej i miejskiej zabudowy mieszkalnej lub gospodarczej na współczesne cele użytkowe, wysokie koszty remontów niewspółmierne do możliwości właścicieli - prowadzą te obiekty do ruiny i rozbiórki.

Stwierdzają ponadto, że „obszar województwa nie został dotychczas w pełni przebadany, zwłaszcza pod kątem zachowanych walorów tradycyjnej zabudowy wiejskiej i małej architektury sakralnej, wartościowych układów ruralistycznych, komponowanego krajobrazu zabytkowego i harmonijnego krajobrazu kulturowego, pozostałości zabytków techniki, stanowisk archeologicznych (jeszcze nie wszystkie tereny objęto badaniami AZP), historycznych pól bitewnych, miejsc pamiątkowych związanych z życiem i działalnością postaci historycznych, itp. Rozpoznanie to znacznie poszerzyłoby dotychczasowy zasób zabytków, a ponadto mogłoby przynieść odkrycia zwiększające atrakcyjność kulturową i turystyczną całego regionu. Ograniczenia dla inwestowania, których powodem są ustanowione strefy ochrony konserwatorskiej i archeologicznej, jak też proponowane obszary chronionego krajobrazu kulturowego mogą stać się potencjalnym źródłem konfliktów. Jednak należy pamiętać, iż ochrona zabytków, jako cel publiczny, ma w tym przypadku znaczenie nadrzędne”.

Autorzy planu wymieniają możliwości rozwoju przestrzennego:

- Specyficzne walory dziedzictwa kulturowego i historycznego (w tym: występowanie zabytków unikatowych, np. dawnego przemysłu i techniki).
- Znaczna ilość historycznych ośrodków miejskich (w tym nie będących obecnie miastami) o zabytkowych założeniach urbanistycznych.
- Występowanie obiektów i zespołów zabytkowych mogących zainteresować potencjalnych turystów.
- Rosnące zainteresowanie samorządów i partnerów społecznych wykorzystaniem przestrzeni zabytkowej do aktywizacji rozwoju.

oraz ograniczenia rozwoju przestrzennego:

- Lokalnie zaniedbany lub zdewastowany krajobraz kulturowy oraz tendencje do dalszej jego dewastacji.

- Zły stan techniczny znacznej części obiektów zabytkowych.
- Niski stopień rozpoznania przestrzeni kulturowej.

Autorzy planu podkreślają, że głównym zadaniem regionalnej polityki przestrzennej w zakresie zagospodarowania zasobów dziedzictwa kulturowego jest „ochrona i racjonalne wykorzystanie bogatych zasobów środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego, z jednoczesnym równoważeniem szans dostępu do tych zasobów współczesnych i przyszłych pokoleń” oraz „umacnianie specyficznej dla regionu świętokrzyskiego więzi społecznej i tożsamości kulturowej”. Istotnym zadaniem będzie także wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesie pobudzania i utrwalania tożsamości regionalnej ogółu mieszkańców przy jednoczesnym zachowaniu i kultywowaniu specyfiki lokalnej i subregionalnej.

Wśród nadrzędnych priorytetów zagospodarowania przestrzennego w dokumencie tym eksponuje się między innymi: wymagania ładu przestrzennego, urbanistyki i architektury, walory architektoniczne i krajobrazowe, wymagania ochrony środowiska przyrodniczego, zdrowia oraz bezpieczeństwa ludzi i mienia, a także wymagania osób niepełnosprawnych i wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury.

W świetle tych zadań, a także określonych wcześniej uwarunkowań polityki przestrzennej, priorytetowymi obszarami działań samorządu województwa będą:

- intensyfikacja i pogłębianie rozpoznania zasobów i walorów dziedzictwa kulturowego dotychczas nie sklasyfikowanych lub mało rozpoznanych,
- ochrona i rewaloryzacja zabytkowych układów przestrzennych miast,
- zachowanie najcenniejszych walorów artystyczno-krajobrazowych
- zachowanie i ochrona obiektów i zespołów o najwyższej randze i szczególnym znaczeniu dla kultury narodowej i dziedzictwa światowego,
- promocja i udostępnianie najcenniejszych walorów i zasobów.

Program opieki nad zabytkami województwa świętokrzyskiego na lata 2013-2016 został przyjęty przez Sejmik Województwa Świętokrzyskiego uchwałą nr XXIX/524/13 z 25 marca 2013 r. W programie wyznaczono cel generalny, trzy cele szczegółowe (strategiczne) wraz z kierunkami działań i zadaniami, których realizacja ma służyć osiągnięciu celu generalnego.

Cel generalny: Ochrona i zachowanie materialnego oraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego województwa świętokrzyskiego.

Cele szczegółowe:

1. Ochrona i zachowanie dziedzictwa oraz krajobrazu kulturowego. Kierunki działań: rozpoznanie i dokumentacja zasobów zabytkowych, ochrona zabytków ruchomych; ochrona zabytków nieruchomych, ochrona zabytków archeologicznych, ochrona zabytkowych układów architektonicznych, stwarzanie warunków dla powstania i rozwoju parków kulturowych oraz ochrona krajobrazu kulturowego.
2. Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału dziedzictwa kultowego. Kierunki działań: poprawa dostępu do zasobów dziedzictwa, promocja zasobów dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowego w rozwoju regionalnym.
3. Tworzenie warunków do wzmacniania tożsamości regionalnej w oparciu o dorobek kultury materialnej i niematerialnej. Kierunki działań: kultywowanie tradycji w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego, popularyzacja wiedzy o dziedzictwie kulturowym.

Strategia Rozwoju Powiatu Opatowskiego została uchwalona przez Radę powiatu uchwałą Nr XXV/124/2000 13 grudnia 2000 r. Zawiera dwie podstawowe części: Raport diagnostyczny o stanie powiatu opatowskiego i Część programująco-strategiczną. W drugiej części strategii wymienione są obszary strategiczne, które stanowią podstawę dla kierunków planowanych działań. Jeden z nich jest zorientowany na rozwój turystyki, kultury i sportu, gdzie jedną z propozycji jest organizacja Dni Kultury Powiatu, służących między innymi promocji niematerialnych wartości zabytkowych na terenie powiatu. Region Opatowa poszczycić się może wspaniałą kulturą. Tradycje historyczne, zabytki kultury materialnej, dobrze

rozwinięta i działająca sieć ośrodków kultury oraz aktywne w tej dziedzinie społeczności lokalne tworzą ogromny potencjał. Okazją do jego prezentacji mają być Dni Kultury Powiatu, podczas których odbywać się mają występy amatorskich zespołów artystycznych, pokazy prac artystów ludowych itp. W końcowej części Strategii są przeanalizowane możliwości finansowania strategii i wymienione programy pomocowe Unii Europejskiej.

Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Opatowskiego jest dokumentem z 2004 r. określającym strategię społeczno-gospodarczą Powiatu Opatowskiego w pierwszych latach członkostwa w Unii Europejskiej. Zawiera między innymi analizę stanu obiektów dziedzictwa kulturowego, propozycję zmian mających na celu poprawę stanu środowiska kulturowego oraz planowane projekty i zadania inwestycyjne. Wśród zadań mających doprowadzić do poprawy stanu środowiska kulturowego plan wymienia wykreowanie powiatu jako ośrodka usług turystycznych i kulturowych oraz kultywowanie i promocję kultury lokalnej.

Pierwsze z zadań ma na celu rozwój bazy wypoczynkowo-rekreacyjnej i ma polegać na:

- wspieraniu tworzeniu regionalnego ośrodka konferencyjnego,
- promocji powstających gospodarstw agroturystycznych,
- organizacji punktu informacji turystycznej,
- organizacji ścieżek zdrowia, ścieżek rowerowych we współpracy z gminami,
- promocji idei wypoczynku na świeżym powietrzu „Weekend za miastem”,
- wspieraniu pomysłu budowy obiektów sportowo rekreacyjnych.

Drugie zadanie zakłada:

- organizację Dni Kultury Powiatu
- pomoc w organizacji cyklicznych imprez prezentujących tradycyjne obrzędy lokalne,
- promocję rękodzieła miejscowych artystów ludowych, weekendowe kiermasze,
- działania na rzecz integracji centrów kultury poszczególnych gmin.

Wśród zadań inwestycyjnych współfinansowanych a nie realizowanych przez Powiat Opatowski w latach 2004 – 2006 znalazło się „Zachowanie dziedzictwa kulturowego i wzrost atrakcyjności turystycznej Kolegiaty św. Marcina w Opatowie” obejmujące prace konserwatorskie w XII w. kolegiacie, roboty adaptacyjne na terenie zespołu sakralnego kolegiaty, w tym zorganizowanie w budynku starej plebanii sali muzealnej, punktu informacji turystycznej, mini-kawiarenki i utworzenie szkoły języków obcych na poddaszu oraz prace nad zagospodarowaniem terenu wokół kolegiaty i budynku plebanii.

Przewidziano także prace remontowe i modernizacyjne na terenie zabytkowych zespołów dworskich w Jałowiecach i Zochcinku.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych gminy)

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego i planów miejscowych gminy Opatów zostało aktualizowane uchwałą Rady Gminy Opatów nr 78/XIX/2016 z 29 lutego 2016 r. Aktualizacja nie wniosła zmian w zakresie ochrony środowiska kulturowego. W związku z tym pozostaje aktualna wykonana na potrzeby studium analiza zasobów i stanu krajobrazu kulturowego gminy. W analizie tej posłużono się – zgodnie z sugestiami Ministerstwa kultury i Dziedzictwa Narodowego – opracowaną przez prof. Janusza Bogdanowskiego metodą jednostek architektoniczno-krajobrazowych. W oparciu o wyniki analizy krajobrazu naturalnego i kulturowego, ustalono, że ochroną rezerwatową z pełną ochroną treści historycznych, form, substancji i funkcji należy objąć teren najstarszego, średniowiecznego osadnictwa Opatowa. Ochroną elementów oraz pełną ochroną ekspozycji i treści historycznych, ogólnym zachowaniem charakteru krajobrazu należy objąć najcenniejsze zachowane zespoły kościelne i dworsko-parkowe, jak Podole (z warownym kościołem w Ptkanowie), Strzyżowice, Tudorów, Nikisiałkę Małą, Pobroszyn, Ofiejałów, Jałoweśy, Zochcinek oraz tereny późniejszej, głównie XIX-wiecznej zabudowy Opatowa. Podkreślić należy, wynikające ze znacznej ilości i wartości naukowo-badawczej, znaczenie

objęcia ochroną archeologiczną stanowisk archeologicznych, ze szczególnym uwzględnieniem śladów intensywnego osadnictwa wzdłuż dolin Opatówki.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów:

Ustalenia polityki w zakresie ochrony środowiska kulturowego, zapisane w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Opatów, znalazły odzwierciedlenie w planach zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Opatów.

LP.	NAZWA MIEJSCOWEGO PLANU ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO (LUB ZMIANY PLANU)	NUMER UCHWAŁY I DATA JEJ PODJĘCIA	DATA OGŁOSZENIA W DZIENNIKU URZĘDOWYM WOJEWÓDZTWA
1	Rozstrzygnięcie nadzorcze nr IG.III.4130.30.2012 Wojewody Świętokrzyskiego z dnia 11 maja 2012 r. stwierdzająca nieważność uchwały Nr XX/122/2012 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 29 lutego 2012 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów w rejonie ulic 1-go Maja, H. Sienkiewicza, Partyzantów, Armii Krajowej, J. Słowackiego		Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 31.05.2012 r., poz. 1617
2	Miejscowy planu zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów w rejonie ulic 1-go Maja, H. Sienkiewicza, Partyzantów, Armii Krajowej, J. Słowackiego	Uchwała nr XXX/209/2012 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 7 listopada 2012 r.	Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 13.12.2012 r., poz. 3706
3	Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów	Uchwała nr V/18/2015 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 29 stycznia 2015 r.	Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 13.03.2015 r., poz. 895
4	Rozstrzygnięcie nadzorcze nr IN-III.4130.12.2015 Wojewody Świętokrzyskiego z dnia 11 marca 2015r. stwierdzające nieważność części uchwały Nr V/18/2015 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 29 stycznia 2015r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów		Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 13.03.2015 r., poz. 896
5	Zmiana miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów	Uchwała nr VIII/62/2015 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 28 kwietnia 2017 r.	Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 10.06.2015 r., poz. 1854
6	Rozstrzygnięcie nadzorcze nr SPN.III.4130.13.2016 Wojewody Świętokrzyskiego z dnia 31 sierpnia 2016r. stwierdzające nieważność części uchwały Nr XXII/190/2016 Rady Miejskiej w Opatowie z dnia 27.07.2016 r. w sprawie uchwalenia zmiany Nr 1 miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów		Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 02.09.2016 r., poz. 2679
7	Zmiana Nr 2 miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Opatów w rejonie ulic 1-go Maja, H.	Uchwała nr XXVIII/236/2017 Rady Miejskiej w Opatowie	Dz. Urz. Województwa Świętokrzyskiego z 07.03.2017 r., poz. 896

	Sienkiewicza, Partyzantów, Armii Krajowej, J. Słowackiego	z dnia 25 stycznia 2017 r.	
--	--	----------------------------	--

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

Obszar zajmowany przez miasto i gminę Opatów znajduje się w centrum powiatu opatowskiego, we wschodniej części województwa świętokrzyskiego. Teren gminy jest dosyć zwarty, mocno rozczłonkowany jedynie po stronie zachodniej, gdzie wąskim klinem wcinają się ziemie administrowane przez gminę Baćkowice, oraz po stronie południowej, na granicy z gminą Lipnik. Od południowego zachodu opatowska gmina sąsiaduje z gminą Iwaniska, od północy z gminami Sadowie i Ćmielów, od wschodu z gminą Wojciechowice.

Tereny gminy należą do atrakcyjnej krajobrazowo i bogatej kulturowo Wyżyny Małopolskiej, zawierając się w jej wysuniętej w stronę północno – wschodnią części. Obszar Wyżyny Małopolskiej dzieli się na szereg mezoregionów, z których jeden – Wyżyna Sandomierska (zwana też Opatowską) – w całości zawiera analizowany teren.

Wyżyna Sandomierska jest geologicznym przedłużeniem Gór Świętokrzyskich, zbudowanych ze skał paleozoicznych, na które nałożyły się tutaj osady mioceny. Na całej wyżynie zalega miejscami dość gruba warstwa lessu (nawet do 30 m. miąższości), pocięta dolinami dopływów Wisły oraz głębokimi i wąskimi parowami, wyciętymi w podatnym na erozję, pylastym gruncie. Teren gminy wznosi się przeciętnie na 250 do 280 metrów n.p.m., maksymalnie przekraczając 315 metrów. Obszar przecinają liczne, silnie rozczłonkowane suche doliny i dolinki, obniżenia i wąwozy, gdzie deniwelacje sięgają 50 metrów w części zachodniej oraz 20 – 30 metrów w części wschodniej. Jeden z dopływów Wisły, Opatówka (w źródłach staropolskich nazywana też Łukawą, Łukawką bądź Łupawą), przecina interesujący nas teren na dwie nierównej wielkości części. Płynąca z północnego zachodu na południowy wschód rzeka zmienia w okolicach Karwowa i Nikisiałki kierunek swego biegu na wschodni. Opatówkę zasilają liczne dopływy, takie jak m. in. Kania i Grabówka oraz mniejsze ciek wodne, których doliny są na płaskich odcinkach nieraz podmokłe. Wiemy nawet, że w okresie staropolskim w samym Opatowie w pobliżu Łukawy były mokradła. Urodzajny charakter ziem lessowych (najbardziej charakterystyczne dla Sandomierszczyzny brunatnoziemy i miejscami czarnoziemy, a w dolinach rzecznych mady) sprawia, że jest to region tradycyjnie rolniczy, niemal zupełnie pozbawiony lasów, wykarczowanych dość wcześnie w procesie intensywnego osadnictwa. Zachowały się jedynie niewielkie zagajniki liściaste porastające najbardziej strome partie stoków i wąskie dna wąwozów. Trzeba jednak pamiętać, że pierwotnie i tak dominowała tu prawdopodobnie roślinność stepowa. Już na początku XIX wieku tereny lessowe wyżyny były prawie bezleśne. Obecnie całość niezabudowanego obszaru jest wykorzystywana jako grunty orne, sady lub rzadziej, jako łąki. Opatów, siedziba starostwa powiatowego i drugie po Sandomierzu najważniejsze, historyczne miasto na terenie wyżyny, jest dziś lokalnym ośrodkiem administracyjno - gospodarczym. Położony bardziej centralnie niż Sandomierz znajduje się jednak na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych. Z Opatowa rozchodzą się promienie drogi do Staszowa, Łagowa, Ostrowca Świętokrzyskiego, Ćmielowa, Ożarowa i Sandomierza.

Pradzieje.

Teren będący tematem opracowania nosi ślady osadnictwa już w czasach określanych przez archeologów jako pradziejowe lub starożytne, a obejmujących okres schyłkowego paleolitu, czyli epoki kamienia łupanego (ok. 12000 – 10000 a.C.) i mezolitu-środkowej epoki kamienia (ok. 10000 – 4000-3500 a.C.), będącej okresem przejściowym od paleolitu do neolitu. Zabytki z epoki kamienia odkryto na terenie niemal całej gminy. Stanowiska archeologiczne wskazujące na obecność osadnictwa pradziejowego zlokalizowano w okolicach Brzezia, Karwowa i Lipowej.

W późniejszych czasach zasiedlaniu Wyżyny Sandomierskiej przez ówczesnego człowieka sprzyjały korzystne warunki środowiska naturalnego, takie jak ciepły klimat, dobre zaopatrzenie w wodę i urodzajne gleby. Osadnictwo skupiało się w pobliżu rzek i mniejszych cieków wodnych, wzdłuż dolin i wąwozów, podczas gdy działą wodne wykorzystywano głównie pod pola uprawne, na ogół pozbawione siedlisk ludzkich. Większą aktywność osadniczą, związaną z rozpowszechnieniem się typu gospodarki polegającej na produkcji żywności, nie zaś tylko na zbieractwie i myślistwie, odnotowano w okresie neolitu-epoki kamienia gładzonego (ok. 5400 – 2200/2100 a.C.) w okolicach Opatowa, Czernikowa Opatowskiego, Jałowca, Jurkowie, Karwowa, Kornacie, Podola, Wąworkowa i Zochcinka. Oprócz nowej, rolniczo –

hodowlanej gospodarki pojawiają się w tym okresie gładzone narzędzia kamienne i ceramika. Na terenie gminy odkryto także szereg neolitycznych stanowisk archeologicznych, przypisywanych już konkretnym kulturom. Zlokalizowano między innymi osady z zabytkami charakterystycznymi dla kultury ceramiki wstęgowej rytej z kręgu kultur naddunajskich (ok. 5400 – 5000-4700 a.C.) w pobliżu Opatowa, Jałowes, Jurkowic, Kornacic, Podola i Wąworkowa. Transformacją tej kultury była jej odmiana zwana od sposobu zdobienia naczyń kulturą ceramiki klutej, rozwijająca się głównie na terenie Czech i Dolnego Śląska. Na terenie gminy odnaleziono pozostałości takiej ceramiki w okolicach Karwowa i Wąworkowa.

W okresie ok. 4600 – 3300 a.C. obecne były w pobliżu Jurkowic, Opatowa i Wąworkowa grupy ludności zaliczane do cyklu kultur lendzielsko – polgarskich (nazwa od miejscowości Lengyel koło Kaposváru oraz Polgár na Węgrzech). Między innymi w związku z tymi stanowiskami archeolodzy wydzielili grupę opatowsko-samborzecką tej kultury, wyróżniającą się formą i sposobem zdobienia ceramiki (pucharów na nóżce i czarek zdobionych czarnym, malowanym ornamentem), która dowodzi związku jej twórców z grupami ludzkimi w środkowo – północnych Węgrzech. Z kultury ceramiki klutej lub kultury lendzielskiej mogła się wywodzić kultura malicka (nazwa od pobliskich Malic w gminie Lipnik), rozwijająca się aż do około 3800 lat a.C. i obejmująca znaczną część Polski. Stanowiska tej kultury odkryto w Oficjałowie i Jurkowicach.

W okresie ok. 4100/3900 – 3200/3000 a.C. liczne osady budowali na tym terenie przedstawiciele kultury pucharów lejkowatych (w Opatowie, Adamowie, Brzeziu, Gojcowie, Jagninie, Jałowesach, Jurkowicach, Karwowie, Kobylanach, Kochowie, Marcinkowicach, Nikisiałce Małej i Dużej, Oficjałowie, Okalinie Koloni, Podolu, Rosochach, Strzyżowicach, Tudorowie, Wąworkowie i Zochcinku). Kultura ta była efektem wewnętrznej transformacji naddunajskiego modelu gospodarki rolniczo-hodowlanej, która na ziemiach polskich doprowadziła do zasiedlenia nie tylko terenów zasobnych w urodzajne gleby lessowe ale także ziem o mniej urodzajnych glebach piaszczystych i innych. Współcześnie z klasyczną fazą kultury pucharów lejkowatych rozwijała się kultura wołyńsko – lubelskiej ceramiki wstęgowej białą malowanej (ok. 3700 – 3300 a.C.; osady w Karwowie, Podolu i Tudorowie). W okresie ok. 3000 – 2000 a.C. (młodszy eneolit, zw. chalkolitem lub epoką miedzi) na terenach polskich dominowały grupy uprawiające różne typy pól osiadłego pasterstwa, reprezentujące kulturę amfor kulistych (groby w Opatowie, Jałowesach, Kochowie i Wąworkowie, osady w Opatowie, Brzeziu, Podolu i Karwowie) oraz kulturę ceramiki sznurowej z kręgu kultur naddunajskich (groby w Opatowie i Jurkowicach, osady w Opatowie, Nikisiałce Małej i Dużej, Wąworkowie). Interesującym jest, że w tym czasie doszło na naszych ziemiach do udomowienia konia. W kręgu oddziaływania obu wyżej wymienionych kultur pozostawała lokalna kultura złocka (nazwa od miejscowości Złota koło Sandomierza), która powstała w wyniku połączenia środkowoeuropejskich grup ludności nomadycznej (kultura ceramiki sznurowej) z miejscowymi grupami ludności o bardziej stabilnych systemach osadniczych (późna faza kultury amfor kulistych na Wyżynie Sandomierskiej). Grodzisko ludności tej kultury zlokalizowano w Nikisiałce.

W latach około 2300 – 1600 a.C. zamyka się wczesny okres środkowoeuropejskiej epoki brązu-chalkolitu. Około 2000 – 1600 roku a.C. w rejonie Kotliny Karpackiej dynamicznie rozwijała się produkcja wyrobów metalowych, w związku z czym pozostawał rozwój społeczno-gospodarczy ludności. Ważne miejsce w tym procesie odgrywała kultura Otomani, zw. też kulturą Füzesabony (wschodnia Słowacja, północno – wschodnie Węgry, zachodnia Rumunia), która dotarła również na ziemie południowo – wschodniej Polski. Przypuszczalnie jej ślady odkryto także w okolicach Tudorowa. Jest to o tyle istotne, że był to jeden z najwcześniejszych momentów, kiedy bezpośrednie oddziaływania rozwiniętych, wielkich cywilizacji świata egejsko-anatolijskiego dotarły na ziemie polskie.

Bliżej nieokreślone osady z wczesnej epoki brązu zlokalizowano także w Czernikowie Opatowskim, Jałowesach, Nikisiałce Dużej, Okalinie, Podolu i Wąworkowie. Cechy właściwe dla I okresu epoki brązu (kultury postsznurowe) mają znaleziska związane z osadami w Gojcowie, Jagninie, Karwowie, Kobylanach, Nikisiałce Małej, Strzyżowicach, Tudorowie i Wąworkowie. Na podłożu kultury ceramiki sznurowej rozwinęła się na terenie Małopolski i Górnego Śląska grupa Chłopice-Veselé (osada w Opatowie i grób w Nikisiałce Dużej). Inną kulturą postsznurową była kultura mierzanowicka (od miejscowości Mierzanowice w gminie Wojciechowice obok Opatowa; ok. 2300 – 1800 a.C.), której zabytki odnaleziono także w okolicach Opatowa, Czernikowa Karskiego, Jałowes, Kobylan, Kochowa, Nikisiałki Małej i Dużej, Oficjałowa, Podola, Rosochów i Wąworkowa. W II okresie epoki brązu rozwinęła się kultura trzciniecka (osady w pobliżu Opatowa, Czernikowa Karskiego i Opatowskiego, Kobylan i Kobylanek, Nikisiałki Małej, Podola, Strzyżowic, Tudorowa i Zochcinka; ok. 1700 – 1300 a.C.).

W okresie ok. 1300–IV w. a. C. na ziemiach polskich dominowała kultura łużycka, która rozwinęła się w III–V okresie epoki brązu i trwała nadal we wczesnej epoce żelaza, tzw. okresie halsztackim (VIII w.–400 r. a. C.), kiedy powstała najbardziej znana osada obronna ludności kultury łużyckiej w Biskupinie. Ślady łużyckiego osadnictwa na terenie gminy Opatów odnaleziono w Opatowie, Czernikowie Opatowskim i Karskim, Jałowężach, Jurkowicach, Karwowie, Kobylanach i Kobylankach, Lipowej, Nikisiałce Małej i Dużej, Oficjałowie, Okalinie, Podolu, Rosochach, Tudorowie, Wąworkowie i Zochcinku. W Kornacicach i Okalinie natrafiono ponadto na relikty cmentarzysk łużyckich. W okresie halsztacko–lateńskim epoki żelaza rozwinęła się kultura pomorska, wywodząca się z grupy kaszubskiej kultury łużyckiej, istniejącej na terenie Pomorza Gdańskiego do schyłku epoki brązu. Z kulturą pomorską wiązała się odrębna grupa, zwana kulturą grobów kloszowych. Z tym kręgiem kulturowym powiązali archeolodzy relikty osad w Brzeziu, Czernikowie Karskim, Jurkowicach, Karwowie, Kornacicach i Podolu oraz cmentarzyska w Kornacicach, Nikisiałce Małej i Okalinie.

W młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich na terenach Polski rozwinęła się kultura przeworska, nazwana tak od cmentarzyska odkrytego w miejscowości Gać koło Przeworska (III/II w. a.C.–I poł. V w. p.C.). Na terenie gminy zlokalizowano relikty osad w Opatowie, Brzeziu, Jagninie, Jałowężach, Jurkowicach, Karwowie, Kornacicach, Podolu i Rosochach. W Brzeziu i Nikisiałce Małej natrafiono ponadto na nieokreślone zabytki pochodzące z osad okresu wpływów rzymskich.

Wczesne średniowiecze.

W początkach I tysiąclecia naszej ery okolice Sandomierza i Opatowa przeżywały okres rozwoju gospodarczego, o czym świadczą – jak wykazano wyżej – pozostałości intensywnego osadnictwa. W III wieku sytuacja ta pogorszyła się w związku wielką wędrówką ludów, najazdami germańskimi na Cesarstwo Rzymskie i migracjami różnych grup etnicznych. U progu VI stulecia pojawiają się na tych terenach Słowianie, z którymi wiąże się funkcjonowanie przedpaństwowych, plemiennych ośrodków osadniczych w rejonach Złotej, Zawichostu-Podgórze, Kleczanowa i Sandomierza. Badacze zajmujący się okresem wczesnego średniowiecza zaliczali dotychczas plemiona zamieszkujące wówczas te ziemie do znanych ze źródeł wczesnośredniowiecznych Lędzian lub Wiślan. Ostatnio wysunięto hipotezę, że ziemie Sandomierskie i Lubelskie były w tym czasie pogranicznymi dla dużych organizmów plemiennych, takich jak właśnie Lędzianie i Wiślanie, których terytoria rozdzielał pas lasów staszowskich, czy wielkopolscy Polanie. Zamieszkiwały je mniejsze plemiona „Sandomierzan” i „Lublinian”; ślady bytności tych pierwszych odkrywamy w okolicach Sandomierza, Zawichostu, Opatowa i Koprzywnicy. Była to najstarsza faza osadnictwa wczesnośredniowiecznego, obejmującego pas długości 30 km na lewym brzegu Wisły, w rejonie najżyźniejszych gleb rolniczych, z Sandomierzem w centrum. Tym pasem biegła jedna z głównych dróg wczesnośredniowiecznej Europy, łącząca Zachód arabski (Hiszpanię) przez Regensburg, Pragę i Kraków z Kijowem i dalej Bagdadem na Wschodzie arabskim. W okolicach Opatowa zlokalizowano ślady osadnictwa z tego okresu w Czernikowie Opatowskim i Karskim oraz Podolu. W 2 poł. IX wieku, gdy Wiślanie ulegli, jak się przypuszcza, Państwu Wielkomorawskiemu (potem – na pocz. X w. – państwu czeskich Przemyślidów) a Lędzianie borykali się z ekspansją Rusi, tereny sandomierskie zajęli najprawdopodobniej twórcy państwa gnieźnieńskiego – Piastowie. Analiza dotychczasowych znalezisk, połączona z wynikami ostatnio prowadzonych badań archeologicznych skłania do łączenia początków zorganizowanego osadnictwa na terenie ziemi sandomierskiej z polityką pierwszych Piastów, przybyłych tu wielkopolskich Polan.

Na ślady wczesnośredniowiecznych osad z okresu piastowskiego natrafiono w Opatowie, Czernikowie Opatowskim i Karskim, Gojcowie, Jagninie, Jałowężach, Kochowie, Kornacicach, Oficjałowie, Okalinie, Podolu, Strzyżowicach i Zochcinku. Znalezione tam zabytki archeologiczne są datowane w większości na XI, XII i następne wieki. W tych samych miejscowościach oraz w Brzeziu, Karwowie, Kobylanach, Nikisiałce Małej, Tudorowie i Wąworkowie odkryto relikty osad wczesnośredniowiecznych o bliżej niesprecyzowanej chronologii.

Okres średniowieczny do końca XV wieku.

Opatów obok Sandomierza i Zawichostu był we wczesnym średniowieczu jednym z ważniejszych centrów osadniczych Sandomierszczyzny, położonym nad Opatówką, przy przeprawie i skrzyżowaniu ważnych dróg prowadzących z Rusi przez Zawichost do Wielkopolski i Pomorza oraz z Mazowsza przez Radom, Iłżę do Sandomierza i dalej na Węgry. W kierunku Sandomierza szlak prowadził doliną Opatówki przez Karwów, Pielaszów, Zagrody, Zawadę, Jankowice, Wilczyce i Wysiadłów lub drugim brzegiem rzeki przez Nikisiałkę, Lisów, Sadłowice, Daromin, i Przezwoły. Trzeci trakt wiódł przez Okalinę i Włostów.

Również do Zawichostu droga mogła mieć dwa równorzędne warianty: przez Rosochy, Koszyce, Kunice, Jakubowice, Prusy, Czyżów i Piotrowice lub przez Łukawę, gdzie oddzielał się od traktu w dolinie Opatówki, Grabów, Gierczyce, Sobótkę i Wygodę. Inne drogi łączyły Opatów z Łagowem (i dalej z Kielcami) oraz zapewne z Ćmielowem (zapewne przez Ptkanów i Krzczonowice). Korzystne położenie przyczyniło się do szybkiego rozwoju tego ośrodka. Przypuszcza się, że najstarszej osady szukać należy na lewym brzegu Opatówki, przy najwcześniejszym szlaku drożnym prowadzącym w XII i XIII wieku przez Mominę, Waśniów i Tarczek ku zachodowi. Był to ważny trakt będący odnogą szlaku z Rusi do Krakowa, prowadząca przez Sulejów ku środkowej Polsce (szlak gnieźnieński – kijowski).

Przyjmuje się, że najstarsza osada wczesnośredniowieczna znajdowała się na terenach wokół zespołu klasztornego bernardynów, zwanych w średniowiecznych źródłach Żmigrodem. I chociaż historycy sugerują, stawiając różne hipotezy wynikające z samej nazwy, istnienie tu grodu, w każdym razie przynajmniej miejsca ufortyfikowanego lub posiadającego naturalne, obronne walory, z czasami plemiennymi, to przeprowadzone ostatnio badania archeologiczne nie potwierdzają funkcjonowania tu starszych elementów obronnych, co więcej, potwierdzają istnienie, może rozplanowanej, osady dopiero w okresie od schyłku XI do XIII wieku, zanikłej w połowie tego stulecia, zapewne w związku z najazdami mongolskimi

Tak czy inaczej nazwą tą określa się tradycyjnie obecnie cypel lessowy w pobliżu klasztoru między ulicami Kościuszki, Klasztorną i Bernardyńską lub całą lewobrzeżną (północną) część Opatowa. Wówczas cypel nazywany jest Zamczyskiem a położony na południowy wschód od niego odcinek skarpy – Grodziskiem (teren dzisiejszego szpitala). Wobec braku dalszych, szerzej zakrojonych badań archeologicznych, początki osadnictwa na szerzej rozumianym terenie, położonym na północ od Opatówki, archeolodzy datują na koniec X lub przełom X i XI wieku. Być może więc, że w XII wieku znajdowała się tu rozległa osada lub zespół osad, z których jedna, rozlokowana na cyplu Żmigrodu (Zamczysko) posiadała być może drewniano–ziemne obwarowania (nie ujawnione w trakcie ostatnich badań), a dwie miały charakter osad otwartych lub podgrodzi. Istnienie wczesnośredniowiecznych umocnień obronnych potwierdza przekaz Jana Długosza, który wspomina o grodzie w pobliżu kościoła NMP, określając go jako *castrum* lub *arx*. Zapewne w tym zamku zamieszkiwał w 1189 roku książę Kazimierz Sprawiedliwy podczas spotkania z opatem świętokrzyskim Milwanem i biskupem Wincentym Kadłubkiem. Wówczas też po raz pierwszy w znanych nam, wystawionych dokumentach, użyto nazwy Opatów, chociaż ciągle jeszcze używano słowa Żmigród na określenie wzgórza w północnej części miasta. W XV wieku z zamku pozostał jedynie plac z ruinami. Liczba odkrytych w trakcie badań archeologicznych obiektów, takich jak różnego rodzaju jamy, piwniczki i paleniska oraz zabytki ruchome, świadczy, że ośrodek osadniczy na Żmigrodzie opatowskim niewiele ustępował osadom Sandomierza z tego okresu. Prowadzący w roku 1932 badania archeologiczne na terenie Żmigrodu Józef Żurowski informował potem w kronice „Z otchłani wieków”, że „w części miasta tzw. Żmigrodzie, odkryto plany domostw najprawdopodobniej wczesnohistorycznych”. Istnieje także wiarygodny przekaz, że w XI wieku był tu drewniany kościół, bowiem „Rachelin, Włoch, herbu Krucyni, biskup krakowski za panowania Kazimierza Mnicha r. 1040 w lasach nad rzeką Łukawką wznosił kościół drewniany; kapłana przy nim osadził, i okoliczne wznoszące się wioski na parafię przeznaczył (według „Vita itaolorum Episc. Cracovien.”, Kraków 1609, str. 163). Kościół ten dopiero w r. 1060 przez Lamberta Zulę, Polaka, herbu Starża, biskupa krakowskiego był poświęcony; a św. Stanisław Szczepanowski biskup krakowski, jadąc do Solca na sądy królewskie z sukcesorami Piotra z Janiszowa, Jakubem, Sulisławem i Piotrem, o wieś Piotrowin r. 1078 odprawił w nim, przed ołtarzem męki pańskiej mszę świętą”. Co prawda, nie mógł ten kościół jeszcze wówczas pełnić roli parafialnego, gdyż sieć parafialna została utworzona później, bo pod koniec XII lub w XIII wieku, to jednak mógł być świątynią grodową, może w formie rotundy, jedną z najstarszych na terenie ziemi sandomierskiej. Z kolei ks. Jan Wiśniewski podaje, że „ok. 1140 r. Piotr Dunin herbu Łabędź, hrabia na Skrzynnie, za Bolesława Krzywoustego przybył do Polski, na miejscu drewnianego kościoła wznosił nowy z ciosu”. Fakt istnienia wczesnośredniowiecznej świątyni potwierdza też uposażenie dziekana XII-wiecznej kolegiaty pw. św. Marcina na dochodach kościoła Panny Marii. Ostatnio odkryto przed fasadą kościoła bernardyńskiego, noszącego wezwanie NMP, tkwiące w ziemi kamienne mury, które są interpretowane jako pozostałość wczesnoromańskiej rotundy z 2 poł. XI lub XII wieku, być może tożsamej ze wzmiankowaną świątynią z około 1140 roku. Z kolei, z XVI wiecznego herbarza autorstwa Bartosza Paprockiego pochodzi informacja, że w XIV wieku arcybiskup gnieźnieński Jarosław Bogoria kościoły, m. in. w „Opatowie stare drzewiane gniłe obalić kazał, a murował z nowa”. Z kolei ks. Jan Wiśniewski powołując się na informacje zwarte w dziełach ks. Kaspra Niesieckiego pisze, że „Jarosław Bogorja Skotnicki, arcybiskup gnieźnieński, przyozdobił Opatów wspaniałym kościołem”.

Na prawym brzegu Opatówki, przy przeprawie, funkcjonować musiała w tym okresie jeszcze jedna osada, w której wybudowano około połowy XII wieku kolegiatę św. Marcina. Świątynia ta stanowi przez swą znaczną jak na owe czasy wielkość i rozbudowany program architektoniczny zagadkę dla wielu badaczy zajmujących się tym okresem historii Polski. Jan Długosz widział w przyczółku portalu głównego rzeźbione postacie ubrane w płaszcze z równoramiennym krzyżem i na tej podstawie wysunął przypuszczenie, iż powstanie świątyni należy wiązać z zakonem rycerskim templariuszów. Rzeźby te zniszczył nadgorliwy dziekan opatowski Rafał z Brzezia herbu Leliwa w okresie, który nastąpił po niesławnym procesie templariuszy i rozwiązaniu przez papieża Klemensa V Zakonu Ubogich Rycerzy Chrystusa i Świątyni Salomona w 1312 roku. Domyślano się też innych funkcji tego wybitnego zabytku, takich jak świątynia klasztorna nieznanego, najpewniej cysterskiego zakonu, czy też katedra planowanego biskupstwa misyjnego lub od początku kolegiata z kapitułą kanoniczną. Ponieważ nie potwierdzono badaniami żadnej z hipotez wskazujących na funkcję inną niż kolegiacką, aktualnie uczeni skłaniają się ku tej ostatniej ewentualności.

Były to czasy, gdy Opatów należał do włości książęcych, a rozwój gospodarczy i demograficzny osady sprzyjał ambitnym planom wzmocnienia rangi domeny książęcej. Dzieło fundacji przypisuje się więc Henrykowi Sandomierskiemu lub Kazimierzowi Sprawiedliwemu. Pewnym jest, że budowa kolegiaty musiała się przyczynić do rozwoju prawobrzeżnej osady, która stała się zapewne w pewnym sensie konkurencyjna dla osad lewobrzeżnych. Wkrótce po zakończeniu budowy rozpoczęto obudowywanie świątyni przybudówkami o różnych funkcjach (pierwszą był zapewne kapitułarz kapituły kolegiackiej), rozwijała się także zabudowa na gruntach przykościelnych należących do kapituły kolegiackiej.

Nie wiadomo kiedy dokładnie pojawiła się nazwa Opatów (przyjmuje się, że miało to miejsce przy końcu XII lub na początku XIII wieku), ale to właśnie ona dała asumpt do szukania tu jakiejś fundacji i własności klasztornej z opatem na czele, która do XV wieku, a więc pojawienia się bernardynów, nie znalazła dotychczas potwierdzenia. O tym, że kościół wraz z osadą mógł zmieniać w swej początkowej historii właścicieli, a tym samym funkcję, zdają się z kolei świadczyć liczne przekształcenia jego architektury. Odnosić należy także prawdopodobną obecność cysterskiego warsztatu, pracującego w XIII wieku przy przebudowie kolegiaty.

W 1232 roku włości opatowskie, należące dotychczas do królów i książąt polskich, przeszły z nadania księcia Henryka Brodatego i za zgodą księcia Bolesława Wstydlwego w ręce biskupa lubuskiego Wawrzyńca. Odtąd dobra opatowskie z Opatowem i 16 okolicznymi wsiami stanowiły uposażenie kolejnych biskupów lubuskich aż do 1514 roku (z przerwą w 1368 roku, kiedy to król Kazimierz Wielki odebrał na krótko biskupstwu dobra opatowskie). W 1282 roku, 12 maja, książę Leszek Czarny wystawił dla małopolskich włości ówczesnego biskupa lubuskiego Wilhelma przywilej zwalniający jego poddanych od wszelkich danin i posług oraz umożliwiający nadawanie miastom i wsiom prawa niemieckiego, który jest uznawany za tożsamy z nadaniem praw miejskich. Część badaczy sugeruje jednak, że Opatów otrzymał wtedy potwierdzenie targu, jednak przywilej lokacyjny otrzymało miasto prawdopodobnie wcześniej, jeszcze w 3 ćw. XIII wieku, za Bolesława Wstydlwego. Świadczyć o tym miałyby, niestety zaginiony, dokument z 1278 roku, wymieniający miasto (oppidum) Opatów. Lokacja ta musiała zapewne dotyczyć jeszcze osady targowej na Żmigrodzie, która jednak wkrótce, bo pod koniec XIII wieku, została opuszczona, a jej teren zniwelowany i z czasem wzięty pod uprawę. Wiać to można z zagrożeniem jakie niosły nękające w tym okresie ziemie polskie najazdy mongolskie i litewskie, zwłaszcza, że analogiczna sytuacja miała miejsce w Sandomierzu. Jednocześnie wiadomo, że w 1300 roku, po rozbójniczej napaści na biskupa lubuskiego Jana, główną siedzibę biskupów lubuskich w dobrach opatowskich przeniesiono z Biskupic do, zapewne bezpieczniejszego, Opatowa. Centrum osadnicze Opatowa przeniesiono wówczas na prawy brzeg Opatówki, w rejon kolegiaty św. Marcina, gdzie rozwinęło się w tym czasie Nowe Miasto średniowieczne (w odróżnieniu od Starego Miasta na Żmigrodzie), zwane Wielkim Opatowem. W latach 1317–1345 biskup lubuski Stefan II wykupił od kapituły kolegiackiej place i domostwa w pobliżu kolegiaty za bogatą i blisko leżącą wieś Marcinkowice. Translację ośrodka miejskiego na przeciwną, południową stronę Opatówki potwierdza dokument króla Władysława Łokietka z 1328 roku, w którym występuje już nazwa „oppidum Magnum Oppathow”. O tego czasu Opatów bywa nazywany bezspornie miastem – oppidum Magnum Oppathow lub civitas Magna Opatow. Wkrótce zapewne wytyczono rynek opatowski wraz z układem dochodzących doń ulic, wyznaczając układ urbanistyczny zachowany do dziś. W dokumencie z 1342 roku wymienieni są Wojśław i jego syn Wilczek, nabywca sołectwa w Bronkowicach, dwaj bogaci, polscy mieszczaństwo opatowscy. W 1359 roku wzmiankowane jest dziedziczne wójtostwo, które za zgodą króla zostało nadane przez biskupa lubuskiego Piotra kanonikowi krakowskiemu Janowi Kiełbasie oraz jego bratu

Mikołajowi za 120 grzywien. Za Kazimierza Wielkiego znany był mieszczanin Bibuski, w którego kamienicy król rozpatrywał skargi na Krzyżaków. Po śmierci ostatniego Piasta ziemie sandomierskie najechał książę litewski Lubart, syn Giedymina, wraz z Olgerdem i Kiejstutem. Z kolei w 1385 roku tereny te najechał, ograbił i spustoszył późniejszy król Polski Jagiełło. W 1395 roku mieszcza opatowska Kielbasina toczyła z biskupem lubuskim spór o wójtostwo. W 1400 roku do wójtostwa należał folwark i młyn, a w mieście było 7 jatek rzeźniczych. Pięć lat później wymieniani są w Opatowie „szewcy i ich kramy, kramy sukna drogiego i sukna taniego, kramy przekupniów, jatki piekarskie, rzeźnicze, kramy kupców obcych”. Wójt miał prawo budowy dowolnej liczby jatek, młynów, domów, jazów do młynów i urządzania stawów rybnych. Należały do niego jatki rzeźnicze i trzy młyny: tzw. Pisarzowy (Scriptoris), młyn wójtowski i młyn pod dworem biskupim. Czerpał również dochody z opłat od tkaczy. Z kolei biskup lubuski pobierał na starej drodze z Sandomierza przez Opatów do Piotrkowa, Ilży i dalej do Prus cło opatowskie, nadane zapewne przez księcia w 1332 roku wraz z całą włością. Tą właśnie drogą podążał w 1410 i 1411 roku król Władysław Jagiełło z Jedlny (ob. Jedlnia) do Sandomierza, przez Ilzę, Kunów i Opatów. W 1410 roku król spotykał się z królową Anną na rynku opatowskim, wracając z bitwy pod Grunwaldem. Po raz kolejny odwiedził Jagiełło Opatów w 1422 roku. W pięć lat później szlak, którym podróżował król był nazywany gościńcem opatowskim. W 1448 roku Kazimierz Jagiellończyk pozwolił mieszczanom opatowskim podróżować z towarami na Ruś przez Zawichost, Kraśnik i Turobin oraz przez Koprzywnicę, Rzochów i Rzeszów. Król przebywał w Opatowie w roku 1450 i 1460. W 1457 roku biskup Fryderyk pozwolił wystawić na rynku opatowskim ratusz. Znaczenie miasta podkreślały odbywające się tu od XIV wieku zjazdy szlachty sandomierskie, a w XV wieku obradujące w kolegiacie sejmiki generalne małopolskie i województwa sandomierskiego, przez co też „Opatów i pięknymi budowlami i znaczną ludnością popisywał się”.

W okresie średniowiecza miasto rozwijało się pomyślnie, rozkwitało rzemiosło w specjalnościach takich, jak szewstwo, krawiectwo, kuśnierstwo, łąziebnictwo, piekarnictwo, rzeźnictwo, sukiennictwo, płóciennictwo i rzemiosła metalowe. W 1471 roku w nowo zbudowanym ratuszu miał się mieścić między innymi magazyn dla kuśnierzy oraz pomieszczenia dla siodlarza, miecznika i złotnika. W tym czasie Opatów był ważnym składowiskiem towarów polskich i zagranicznych (foro et rerum vanalium importatione). W 1 poł. XIV wieku miasto miało prawo składu soli i śledzi, które jednak straciło po tym jak prawo takie zyskał w 1366 roku Sandomierz. Nie zakończyło to jednak sporu obu ośrodków miejskich, o czym świadczą wzmianki w dokumentach z 1459 i 1505 roku. W mieście istniała też wspomniana już komora celna należąca do biskupa i urządzane były dwa jarmarki, zapewne od lokacji Wielkiego Opatowa w dniu św. Marcina i drugi na św. Prokopa. Oprócz dworu biskupiego, kościołów i ratusza w rynku i przy ulicach stały murowane domy mieszczan, szlachty i duchowieństwa. Dwór biskupów lubuskich (zapewne wymieniana przez Jana Długosza curia) wraz z sadem i młynem stał obok zabudowań kościoła NMP w Starym Mieście. Ks. Jan Wiśniewski podaje, że biskupi lubuscy mieszkali w Opatowie lub Biskupicach, jednak gdy w 1300 roku biskup Jan został w Biskupicach napadnięty przez złoczyńców, wystawił pałac w Opatowie i odtąd przebywał tam stale. Sąsiadowała z nim rezydencja dziekana zgromadzenia kanonickiego, również z ogrodem, sadem i folwarkiem, dwór i folwark kantora, a także staw z młynem koło zamczyska, należący do scholastyka. W XV wieku dochody z 22 łanów czerpała kapituła kolegiacka a z 38 biskupstwo. Funkcjonowały też liczne folwarki należące do biskupa, kanoników kolegiackich i wójta, oraz stawy rybne. Za Długosza kolegiata posiadała browary, młyn (słodowy?), a kustosz kolegiaty pobierał czynsze z 16 siedlisk z karczmami. Obok cmentarza znajdował się szpital dla ubogich oraz kościół św. Ducha i św. Stanisława a przy kolegiacie funkcjonowała szkoła. Polskie etnicznie mieszczaństwo, bogate i znane w innych ośrodkach miejskich, zamieszkiwało na Starym Mieście i na przedmieściach, znanych potem (w 1529 r.) pod nazwami Dziekania i Karczemne, zapewne od podkreślonej już przez Długosza dużej ilości karczem.

Już w XV wieku istniała łaźnia miejska przy cmentarzu kolegiackim, zapewne po zniszczeniach miasta w 1502 roku przeniesiona do zabudowań dworskich nad Opatówką, naprzeciw Bramy Warszawskiej, zniszczona w czasie niespokojnych lat potopu szwedzkiego i później już nie odbudowana.

W 1467 roku do Opatowa sprowadzono bernardynów, których osadzono przy dotychczasowym kościele parafialnym p.w. Najświętszej Marii Panny. Jednak wskutek konfliktu zakonników z miejscowym klerem, obawiającym się o swe wpływy, erekcja klasztoru została definitywnie zatwierdzona przez biskupa Jana Rzeszewskiego dopiero w 1472 roku, po rozstrzygającym spór wyroku Kurii Krakowskiej. W związku z tym parafię przeniesiono do kościoła kolegiackiego, przy którym kantor Jan Bronikowski dobudował od południa zakrystię. W tym czasie miały też miejsce inne prace w kolegiacie. Nie wiadomo czy bernardyni

zdecydowali się na rozbudowę starego kościoła, czy przystąpili do budowy nowej świątyni. Pewnym jest, że kościół, wzniesiony z fundacji Jana Tarły przez architekta i budowniczego Klemensa Almanusa, gotowy był przy końcu XV wieku, kiedy to wykonywano dekorację malarską. Można przypuszczać, że w najbliższych latach powstały także zabudowania klasztorne, przynajmniej wschodnie skrzydło. W latach 1621-22 został on przebudowany z dodaniem dwóch kaplic od strony północnej. Obecny zespół kościelno - klasztorny ma formę nadaną mu w wieku XVIII; starsze mury gotyckie były odnawiane jedynie w partiach fundamentowych ścian, podczas remontu i adaptacji jego budynków.

W XV wieku Opatów był siedzibą dekanatu i parafii, do której na terenie dzisiejszej gminy Opatów należały: Opatów, część Czernikowa będąca własnością biskupów lubuskich, Jałowęsy, Jurkowie, Pobroszyn i Marcinkowice.

Z grodem na Żmigrodzie (późniejszym Opatowie) powiązane były we wczesnym średniowieczu stosunkami feudalnymi okoliczne osady, znane z dokumentu Leszka Czarnego z 1282 roku a stanowiące być może pozostałość dawnego terytorium opolnego. Były to: Czerników, Jurkowie, Jałowęsy, Łężyce, Biskupice, Bukowiany, Truskolasy, Kraszków, Niemienice, Ruszkowice, Zochcin, Grabionowice, Porudzie, Nietulisko i Winiary. Lokalizacja wymienionych osad na zachód oraz północny i południowy zachód od Opatowa każe się domyślać, że dokument wymienia jedynie część stanu posiadania dawniej większej włości (opola).

Wieś **Czerników** występuje w źródłach już w 1 poł. XIII wieku, kiedy to Wincenty Kadłubek z rodu Poraitów nadał jej część (późniejszą wieś Okalną) klasztorowi cysterskiemu w Sulejowie, przy czym pozostała część podzielona została na dwie wsie, tzw. Czerników Opatowski (należący do parafii opatowskiej) oraz Czerników Karski (należący później do Karskich i parafii stryżowickiej). Część Czernikowa Opatowskiego od 1328 roku do 1514 roku jako należąca dóbr opatowskich była własnością biskupstwa lubuskiego. Pozostała część wsi, nie wchodząca w skład dóbr opatowskich, należała w XIII-XIV wieku do klasztoru benedyktynów łysogórskich. Czerników należący do parafii Stryżowice był własnością szlachecką, w XV wieku dziedziczył go Wojciech Donet herbu Róża. **Jurkowie** należały do włości opatowskich i jako takie zostały w 1232 roku nadane przez Henryka Brodatego biskupom lubuskim. **Jałowęsy** (Ialovans) również są w 1328 roku wymieniane wśród opatowskich włości biskupów lubuskich, a po 1514 roku stały się częścią rozległego majątku ziemskiego kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego. Za Długosza biskup posiadał tam 2 łany roli, ogród i staw, a włościanie i karczmarz płacili mu czynsz. Pozostałe miejscowości wymienione w dokumencie Leszka Czarnego znajdują się dziś poza granicami gminy a Winiary (w okolicy Opatowa) i Grabionowice są dziś nieznane.

Źródła historyczne oraz znaleziska archeologiczne na terenach miejscowości zlokalizowanych po stronie wschodniej oraz południowo i północno – wschodniej Opatowa świadczą o tym, że istniały one we wczesnym okresie średniowiecza i mogły być wcześniej powiązane z tym ośrodkiem. We wsi **Brzezie** znaleziono w 1905 roku naczynie zawierające skarb srebrnych monet z XI wieku. Przypuszcza się, że skarb ten mógł być zakopany przez przedstawiciela wielkiej własności ziemskiej (termin ten w odniesieniu do wczesnego średniowiecza oznaczać może własność nawet tylko dwuwioskową), której ośrodek znajdował się w Brzeziu, miejscowości położonej przy ważnym szlaku handlowym. Z Brzezia pochodził znany nam dziekan opatowski Rafał, który zniszczył płaskorzeźby na portalu kolegiaty. W XV w. Brzezie w parafii Ptkanów były dziedzictwem Klemensa, Jana i Wilhelma de armis Oxa. Brzezie wymieniane jest w źródłach w 1441 roku, kiedy to w dokumencie jako współkolator kościoła parafialnego w Krępie występuje Jan z Brzezia, zwany Rzesza i było w średniowieczu gniazdem rodowym Okszciców, którzy z czasem zaczęli używać nazwiska Brzeski.

Starą wsią jest także **Gojców** (Oyrzow, Goyczow), który w 1206, 1308 i 1318 roku należał do klasztoru cystersów sulejowskich. Wraz z częścią **Okaliny** (Okkalyno) został nadany klasztorowi sulejowskiemu przez magistra Wincentego Kadłubka, prepozyta kolegiaty sandomierskiej. W 1315 roku obie wsie były przedmiotem sporu między cystersami a niejaką Jadwigą, wdową po Jakubie synu Mojkona, upominającą się wraz z synami Stanisławem i Tomisławem o zwrot Gojcowa i Okaliny, nabytych jakoby od klasztoru drogą zamiany. Władysław Łokietek rozstrzygnął spór na korzyść klasztoru, przyznając zakonnikom jurysdykcję nad tymi posiadłościami i nadając im prawo niemieckie. W XV wieku Gojców należał do parafii Włostów.

Z kolei o **Karwowie** wiemy, że wraz z **Nikisiałką** został w 1212 roku, na wiecu w Mikulinie, darowany przez biskupa krakowskiego Wincentego Kadłubka klasztorowi cystersów w Koprzywnicy. Obie wsie miały być włościami rodowymi Kadłubka, więc musiały istnieć już w XII wieku. W XIII wieku biskupstwo

lubuskie posiadało w Karwowie jeden łąn. Przeciw zaliczeniu obu wsi do dawnego opola świadczy natomiast fakt, że należały one do parafii malickiej (w przypadku Karwowa tylko część wsi, ponieważ druga należała do parafii Włostów), której powstanie datowane jest na XII wiek. W 1277 Karwów jest wymieniany wśród posiadłości klasztoru koprzywnickiego. Długosz z kolei twierdził, że biskup Wincenty dał klasztorowi tylko połowę wsi, drugą zostawiając swym krewnym (nepotibus). W XV wieku połowa ta należała do Różyków. W 1416 roku Wojciech z Wamborkowa (Wąworkowa) wzbogacił klasztor koprzywnicki nadając mu jeden z działów. Dziesięcinę ze wsi pobierał biskup krakowski, natomiast z folwarku rycerskiego kościół we Włostowie. **Nikisiałka** była w XV wieku dziedzictwem Andrzeja z Sienna herbu Dębno. Miała folwark (praedium militare) dający dziesięcinę kościołowi we Wrzawach, a łąny kmiecie, zagrodnicy i karczmy płaciły biskupowi krakowskiemu.

Jeszcze wcześniej wymieniany jest we wczesnośredniowiecznych dokumentach **Kochów** (Cochonow), który w 1191 roku oddawał dziesięcinę kolegiacie sandomierskiej. W XV wieku należał do Jana Kochanowskiego i Piotra Strzyżowskiego.

Marcinkowice – jak już wspomniano – należały w XIII wieku do biskupstwa lubuskiego i w latach 1317 - 1345 zostały przez biskupa Stefana wymienione na tereny wokół kolegiaty. Marcinkowice zostały wówczas podzielone na uposażenia dziekana, scholastyka i pięciu pierwszych proboszczów kolegiaty opatowskiej. Było tam 11 łąnów kmiecych i dwa młyny należące do dziekana.

Inną bardzo starą wsią jest **Ptkanów** z kościołem (dziś na gruntach wsi Podole i Rosochy, ponieważ wieś Ptkanów już nie istnieje), który według tradycji wznosił Piotr Dunin lub templariusze w połowie XII wieku. Są to jednak hipotezy podobne tym, jakie budowano dla wyjaśnienia wczesnych dziejów świątyni opatowskich. Bardziej prawdopodobną hipotezą jest ta, która utożsamia wymieniany w akcie uposażenia kolegiaty sandomierskiej „Bechanov” koło Krzczonowic i Trębanowa z Ptkanowem. Dawny kościół parafialny był potwierdzony w dokumencie z 1326 roku. Na wzgórzu, gdzie wznosi się dziś kościół, zlokalizowany był gród – siedziba własności ziemskiej. Choć wieś Ptkanów dziś nie istnieje (brak jest jej już w źródłach XIX – wiecznych), to wznoszący się tam okazały, obronny kościół gotycki parafialny (rozbudowany w pocz. XX wieku) dowodzi, że niegdyś Ptkanów był także ważnym ośrodkiem administracji świeckiej. Dzisiejszy, gotycki kościół p.w. św. Idziego (nota bene wezwanie bardzo stare, nadawane kościołom w XI wieku, za Władysława Hermana) nie posiada cech stylu romańskiego. Wybudowany został na przełomie XIV i XV wieku, zapewne z fundacji ówczesnych kolatorów. W XV wieku kościół p.w. św. Idziego w Ptkanowie (Pkanowie) był pod patronatem dziedziców Podola i Rosoch. Do parafii należały z terenu dzisiejszej gminy Opatów wsie Ptkanów, Brzezcie, Lipowa i Podole. Wsie **Lipowa** i **Podole** były własnością Domarata herbu Grzymała, do którego należała też połowa **Ptkanowa**. Z czterech łąnów kmiecych płacono dziesięcinę parafii w Ptkanowie. Była tam karczma, zagrodnicy i folwark rycerski, z którego dziesięcinę płacono kościołowi w Ptkanowie. **Rosochy** należały do Jakuba z Koniecpola herbu Pobóg. Były tam łąny kmiecie, folwark rycerski i zagrodnicy. Część roli należała do proboszcza w Ptkanowie.

Inną miejscowością, która już w okresie średniowiecza była siedzibą parafii są **Strzyżowice**, wzmiankowane w 1326 roku, w 1385 roku należące do niejkiej Wichny („generosa heres de S.”). W XV wieku istniał tu drewniany kościół pw. św. Bartłomieja. Do parafii należały m. in., znajdujące się dziś w granicach gminy Opatów miejscowości Strzyżowice, Kochów, Jagnin, Tudorowiec, Kobylany i część szlachecka Czernikowa. Okoliczne dobra w połowie była dziedzictwem współwłaściciela Kochowa, Piotra Strzyżowskiego „de armis Accipitrum”, a w połowie Jana z Oleśnicy herbu Dębno. Były tam łąny kmiecie, karczmy i zagrodnicy, z których dziesięcinę płacono plebanowi w Strzyżowicach.

XIV-wieczną wzmiankę dotyczącą **Tudorowa** zawiera dokument z 1371 roku, przytaczający informację o sądzie ziemskim w Sandomierzu, który rozstrzygał spór o stawidła, za pomocą których dziedzic Tudorowa Pełko, zatrzymywał wodę „in suis molendinis et in aggere circa castrum Tudorow”, pozbawiając jej młyny w Karwowie. Pełka i Iwan z Tudorowa (zapewne synowie Pełki znanego w 1371 roku) są wymieniani w dokumentach jako właściciele włości w 1388 i 1408 roku. W 1423 i 1446 roku występuje Piotr z Tudorowa, w 1439 ponownie Pełka z Tudorowa, a w 1443 kanonik wiślicki Jan z Tudorowa. W połowie XIV wieku wzniesiono tam wolnostojącą wieżę mieszkalno-obronną, otoczoną wałem kamienno-ziemnym i fosą. Od południa znajdował się staw zamknięty od zachodu groblą, a po stronie wschodniej funkcjonował zapewne już wtedy drewniany zespół mieszkalno-folwarczny. Wieża i ślady założenia obronnego zachowały się do dziś. W 2 połowie XV wieku należący do parafii Włostów Tudorów był dziedzictwem braci Mikołaja i Piotra herbu Janina, miał łąny kmiecie, karczmy, zagrodników i folwark rycerski.

Tudorowiec w parafii Strzyżowice był natomiast w połowie XV wieku wsią, w której Długosz wymienił łany kmiecie, karczmy, zagrodników i folwark rycerski, z których dziesięcinę płacono parafii strzyżowickiej. Należał do właścicieli Tudorowa, Mikołaja i Piotra herbu Janina. Wspomniany wcześniej **Wąworków** w 1371 roku należał do Wojtka z Wąworkowa, procesującego się z synami Pełki z Tudorowa.

Kolejną, znaną w średniowieczu wsią był **Jagnin** w parafii Strzyżowice, który wzmiankowany w poł. XIV wieku jako własność klasztoru benedyktyńskiego na Świętym Krzyżu, za czasów Długosza należał do Jana Ziarnickiego herbu Tarnawa. Z kolei **Kobylany** były w XV wieku własnością Stanisława i Piotra „de armis Bibersten”. Były tam dwa folwarki rycerskie, z których płacono dziesięciny parafii w Strzyżowicach. **Wymysłów** w XV wieku należał wraz z Sobiekurowem do dóbr Unieszów (potem Iwaniska), których dziedzicem był Jan Głowacz z Oleśnicy herbu Dębno. W tym samym okresie w **Pobroszynie** był łan szlacheckiej ziemi folwarczej, z którego dziesięcina przypadała prebendzie opatowskiej.

Okres nowożytny XVI – XVIII wieku.

W 1499-1500 i 1502 roku niespodziewane najazdy Tatarów zniszczyły zabudowę i spowodowały niemal całkowite wyludnienie Opatowa, przerywając na jakiś czas jego dynamiczny rozwój. W 1502 roku Tatarzy „civitate Oppathov prius exusta, cum ecclesia collegiata sancti Martini, que et parochialis est, ubi illius ecclesie ornamenta, libri, calices et bona multa ignis voragine perierunt”. Najeźdźcom oparł się jedynie klasztor ojców bernardynów. Pomimo tej klęski i wzmagającej się rywalizacji z Sandomierzem miasto utrzymało w I połowie XVI wieku swą znaczącą pozycję. Stało się tak dzięki nowemu właścicielowi, bowiem w 1514 roku zadłużeni biskupi lubuscy w osobie biskupa Teodora zdecydowali się sprzedać zubożone zniszczeniami wojennymi włości opatowskie właścicielowi Ćmielowa, kanclerzowi Krzysztofowi Szydłowieckiemu za 10 tysięcy grzywien groszy praskich szerokich. Nowy dziedzic energicznie pojął dzieło odbudowy miasta. Celem wzmocnienia obronności już w latach 1515-30 obwarował miasto murami obronnymi uzupełnionymi czterema bramami na szlakach wylotowych z miasta, Krakowską, Sandomierską, Lubelską i Warszawską, z których do czasów współczesnych zachowała się jedynie brama Warszawska z fragmentem muru. Dzięki temu Opatów został określony w dokumencie z 1522 roku mianem *fortalicium*.

Szydłowiecki wybudował też nieznaną bliżej siedzibę obronną, o charakterze zamku, pełniącą również funkcje administracyjne, bowiem niedaleko głównego budynku zamkowego wybudowano dwór murowany zwany gubernią, gdzie rezydowali gubernatorzy, zwani też starostami, którzy zarządzali Opatowem i dobrami opatowskimi w imieniu właścicieli tego majątku ziemskiego.

Wyremontowany zapewne ratusz wybudowany jeszcze w 1457 roku, ale mocno zniszczony w 1502 roku. Niestety i ten wkrótce, bo w 1551 roku został zniszczony w wyniku wielkiego pożaru miasta. Dopiero na przełomie XVI i XVII wieku wzniesiono kolejny murowany ratusz, który usytuowany został we wschodniej pierzei rynkowej, i - po wyremontowaniu po II wojnie światowej - służy do dziś władzom miasta.

Oprócz tego staraniem kanclerza Szydłowieckiego całkowicie odnowiono i ozdobiono malowidłami kolegiatę św. Marcina. Między innymi zyskała ona nowe sklepienie nawy głównej i szczyty. Wówczas też nadbudowana została wieża północna.

Na ruchu inwestycyjnych korzystało całe miasto. Rzemieślnicy opatowscy byli w tym czasie znani w innych miastach Rzeczypospolitej i wymieniani w licznych źródłach z tego okresu. Oprócz starych jarmarków, poświadczonych w 1505 roku, w Opatowie zaczęto urządzać dwa nowe, od 1502 roku jarmark na dzień św. Agnieszki i od 1521 roku jarmark w oktawie Bożego Ciała. W 1564 roku było w Opatowie 100 warsztatów rzemieślniczych, zaś w roku 1578 o sześć więcej. Z 1503 roku pochodzi informacja o cechu tkackim, a z 1569 o cechu czapników oraz o kongregacji kupieckiej.

Dodać należy, że już od XIV-XV wieku rozwijały się Opatowie dwie jurydyki, enklawy nie podlegające władzom miejskim i miejskiemu sądownictwu w postaci Dziekanii (rozciągającej się na łąkach w stronę Wąworkowa) i Kantorii (na zachód od kolegiaty, w stronę Łagowa), podlegające dziekanowi i kantorowi opatowskiemu, a w XVIII wieku także Scholasteria, z której czerpał dochody scholastyk opatowski.

Ważną dla miasta i mieszkańców inwestycją była budowa około 1528 roku wodociągów miejskich. Miasto wystarało się o budowę wodociągów miejskich głównie dzięki staraniom kanclerza Krzysztofa Szydłowieckiego. To zapewne on sprowadził pochodzącego z Moraw rurmagistra Wacława, który rozprowadził wodę, zapewne z Łukawy. Od XVI wieku istniała w mieście także kanalizacja, odprowadzająca nieczystości

W XVI wieku notujemy w Opatowie obecność kupców żydowskich. W związku ze zwiększającą się ilością ludności wyznania mojżeszowego w 1634 roku zawiązała się gmina żydowska, dla której wybudowano synagogę. Powstał też cmentarz żydowski, na którym zachowały się do dziś XVII-wieczne kamienne macewy. W 1732 roku Żyd opatowski Dawidowicz dzierżał browary nie tylko w Opatowie ale również w sąsiednich wioskach. Zapewne po pożarze żydowskiej dzielnicy w 1714 roku odnotowane jest funkcjonowanie łaźni żydowskiej, która w końcu XVIII stulecia zajęta została przez stacjonujące tu oddziały rosyjskie. Przynajmniej od 1 poł. XVII wieku mieszkała w Opatowie grupa Szkotów, osiedlali się też Grecy i Ormianie, ok. 1777 roku urządzono kaplicę cerkiewną pw. Św. Jerzego

O ile do poł. XVI wieku, w okresie jego największego rozkwitu miasto było porównywalne z Sandomierzem, to po pożarze w 1551 roku, kiedy to spłonął nie tylko ratusz, ale i zabudowa przyrynkowa, zapewne w znacznej jeszcze mierze drewniana wraz z gęsto zaludnioną dzielnicą żydowską, Opatów nie był już w stanie z nim konkurować. Pożar ten zamknął okres świetności miasta, możliwej do osiągnięcia dzięki reformom i opiece Krzysztofa Szydłowieckiego. Po śmierci kanclerza w 1530 roku Opatów z okolicznymi dobrami stały się własnością Tarnowskich, od 1567 roku Ostrogskich i Radziwiłłów, około poł. XVII wieku Wiśniowieckich, a następnie Sanguszków, Lubomirskich i Potockich.

Warto dodać, że z Opatowa pochodził Adam „Opatovius”, syn Macieja, doktor teologii, profesor i dziekan Uniwersytetu Jagiellońskiego, kanonik katedry krakowskiej, autor wielu dzieł teologicznych i poetyckich, żyjący w latach 1574 – 1637. Innym znanym opatowianinem był XVII – wieczny poeta, Aleksander Czechowicz.

Kolejne ciosy spadły na miasto, jak i na całą Rzeczpospolitą w poł. XVII wieku, w okresie potopu szwedzkiego. W 1657 roku miasto stanęło na drodze przemarszu wojsk księcia siedmiogrodzkiego Jerzego II Rakoczego, zmierzającego na spotkanie z królem szwedzkim Karolem Gustawem do pobliskich Modliborzyc. Wojska siedmiogrodzkie rozgrały Opatów i jego kościoły. Wiadomo także, że w tym okresie wymordowano 200 zamożnych opatowskich rodzin żydowskich. Odbudowę miasta przerwały wkrótce kolejne zawieruchy wojenne, kiedy to podczas wielkiej wojny północnej w pocz. XVIII wieku przez dobra opatowskie przechodziły wojska szwedzkie, rosyjskie, polskie, węgierskie (być może kuruckie, będące w służbie polskiej) oraz saskie, siejąc zniszczenie, czego przykładem jest obrabowanie przez żołnierzy szwedzkich klasztoru bernardynów opatowskich w 1702 r.

Niestety z powodu zniszczeń w trakcie wojen z XVII i pocz. XVIII wieku, nie zachowały się obronne zabudowania dworskie kolejnych właścicieli opatowskich dóbr, Szydłowieckich, Tarnowskich, Radziwiłłów, Ostrogskich i Buczackich-Tworowskich, Zasławskich, Wiśniowieckich, Lubomirskich, Sanguszków. Dzięki opisom z 1618 roku i 1655 roku wiemy, że zabudowania dworskie znajdowały się bezpośrednio za Opatówką, na jej lewym brzegu, poczynając od furty klasztornej a sięgając terenu obecnego szpitala, połączone z miastem poprzez Bramę Warszawską. Składały się z trzech głównych części, nazywanych w opisach bramą, Buchaczem i Ostrowcem, otoczone były wałem ziemnym, a walory obronne były uzupełnione otaczającymi zbiornikami wodnymi. Ale już z opisu z 1727 roku wiemy, że „zamek za miastem nad rzeką Łupawą w circum ferencyi swojej wałem obwiedziony; mury w nim przed lat kilkadziesiąt do szczytu zrujnowane i popadłe, tylko nad rzeką kamienica w kwadrat murowana słomą kryta, drzwi do niej żelazne na zawiasach z skoblem do zawierania; ex oppositi budynek stary słomą kryty dużą pod strzały z izby, komorą i piekarnią, w której rezydencja Jego Mości Pana gubernatora Opatowa”. Nic więc dziwnego, że rezydencja właścicieli, opisana w 1775 roku jako „rezydencja Jurydyczna zamku Opatowskiego”, nie zawsze służyła jako mieszkanie gubernatorów, którzy często woleli rezydować i mieszkać w samym mieście i tu prowadzić swoją kancelarię, czy nawet w pobliskim Zochcinie.

Niemniej jednak Opatów był ciągle ważnym miejscem. W 1683 roku przebywał w mieście król Jan III Sobieski, który w tutejszej kolegiacie dziękował Bogu za zwycięstwo pod Wiedniem. W XVIII wieku był Opatów miejscem gdzie ścierali się stronnicy Augusta III Sasa i Stanisława Leszczyńskiego. W 1787 roku odwiedził miasto – zatrzymując się w oberży i wizytując kolegiatę - król Stanisław August Poniatowski.

Znaczenie miasta podnosił też fakt, że w okresie od XVI do XVIII wieku był Opatów miejscem sejmików województwa sandomierskiego. Sejmikowe obrady toczyły się w kolegiacie i niewątpliwie w związku z tą dodatkową funkcją świątyni powstała jej XVIII – wieczna dekoracja malarska, jedyna w swoim rodzaju „sztuka sejmikowa”, łącząca tematykę batalistyczną (bitwy na Psim Polu, pod Grunwaldem, przypuszczalnie pod Chocimiem i pod Wiedniem) oraz symboliczną (personifikacje cnót obywatelskich).

Oprócz wspomnianego już pożaru w połowie XVI wieku miasto ulegało jeszcze kilkakrotnie temu groźnemu żywiołowi, m. in. w 1751 i 1785 roku. Mieszkańcy ucierpieli także w opisywanym okresie kilkakrotnie od zarazy, zwłaszcza w XVII wieku, w latach 1651, 1652 i 1657. Nie wiemy, jak miasto podnosiło się ze zniszczeń. Na pewno w jakiejś mierze udawało się to budynkom sakralnym, chociaż rzadko skutkiem hojności właścicieli miasta, raczej dzięki prywatnym, gorliwym fundatorom. W tym czasie kilka razy remontowana kolegiata, m. in. w 2 poł. XVI wieku, w XVII wieku i w latach 1710 – 1740 (wykonano wówczas nowe sklepienia nad nawami bocznymi, przęsłami transeptu i prezbiterium) oraz kościół klasztorny bernardynów w latach 20-tych XVII wieku (dobudowa kaplic), a przede wszystkim w latach 1751 – 1765 za gwardiana Ludwika Alszer (była to gruntowna przebudowa zakończona w tymże roku konsekracją). Z tego też zapewne okresu pochodzą też najstarsze kamienice mieszczańskie przy Rynku i ul. Szerokiej, obecnie mocno przekształcone.

Pod koniec XV i w XVI wieku wykształciła się w Polsce wielka własność ziemska, która dążyła do prowadzenia gospodarki na większą niż dotychczas skalę. Nastąpiło to drogą powiększania i scalania gruntów przy równoczesnym zapewnieniu siły roboczej przez przywiązanie chłopów do wsi za pomocą pańszczyzny. Folwarki szlacheckie produkowały coraz więcej zboża, które spławiano Wisłą do Gdańska, skąd eksportowano je drogą morską do Niderlandów i Anglii. Dzięki temu rosła zamożność szlachty i potęga finansowa rodzin magnackich. W XVII i XVIII wieku wieka własność ziemska utrwaliła się i rozwijała bez większych kryzysów do chwili utraty niepodległości Polski w wyniku rozbiorów. Procesy te zachodziły również w okolicach Opatowa, gdzie dzięki XVI – wiecznym rejestrom podatkowym powiatu sandomierskiego znamy niektórych właścicieli ówczesnych dóbr.

Niewątpliwie największy kompleks stanowiły dobra opatowskie, powiązane z miastem tą samą własnością. Do miejscowości, zakupionych przez kanclerza Szydłowieckiego w 1514 roku, należała m. in. także część dóbr tudorowskich z murowanym zamkiem w **Tudorowie**, nabyta od poprzedniego właściciela Alberta z Dmosic. Właścicielem drugiej części został spadkobierca Alberta, Wojciech Dmoszycki z Dmosic. W kościele w Ptkanowie jest wmurowana marmurowa tablica poświęcona pamięci Feliksa i Balbiny Lipińskich z Brzezia, właścicieli Stobcy i Tudorowa. W tym czasie Tudorów stał się jednym z wielu folwarków klucza opatowskiego, w związku z czym starą, murowaną wieżę obronną adaptowano do nowej funkcji i otynkowano. W 1578 roku Tudorów należał do Ostrogskich (3 osady, 1½ łana), a następnie do kolejnych właścicieli Opatowa. W XVII wieku był średniej wielkości folwarkiem a w 1753 roku niewielką wioską liczącą kilkanaście chat, z browarem i młynem. W połowie XVII wieku miała miejsce kolejna adaptacja wieży dla celów obronnych, kiedy to przekuto w jej przyziemiu strzelnicę artyleryjską. Jednak już pod koniec XVII wieku całkowicie zaprzestano jej użytkowania, zapewne wskutek zniszczeń z czasów „potopu szwedzkiego” lub – co bardziej prawdopodobne – dlatego, że średniowieczna wieża nie nadawała się już do wykorzystania w nowoczesnych systemach obronnych. Do dziedziców Opatowa należały też **Jałowesy**, posiadające w 1578 roku 20 osadników. W **Marcinkowicach** i **Jurkowicach** były natomiast grunty kanoników opatowskich. Z kolei **Tudorowiec** w XVI wieku pozostawał w rękach Tudorowieckich. W 1508 roku dziedzicem Tudorowa i Pystrzyny był Stanisław z Tudorowa, w 1578 roku do nieznanego z imion Tudorowieckich należała 1 osada i ½ łana, a do Pawła Tudorowieckiego 2 zagrody. **Wąworków** był znany w 1508 roku jako Wamborków. W 1578 roku dziedzicem Wąworkowa był Jakub Pożowski, ale już w XVII wieku majątek zakupił Krzysztof Lanckoroński herbu Zadora dla swego syna Zbigniewa, dziedzica Kurozwęk, posła na sejmik sandomierski, potem należał jego syna Krzysztofa, podobnie aktywnego w życiu politycznym województwa. **Strzyżowice** pozostawały na początku XVI wieku w rękach Strzyżowskich; właścicielem był Mikołaj Strzyżowski. Jednak potem dobra uległy rozdrobnieniu i w 1578 roku obok Jana Strzeżowskiego (1 łan uprawiany przez właściciela!) wymieniani są: Szcućki (2 osady, ½ łana), Borkowscy (4 osady, 2 łany) i Jan Stobiecki (1 ⅜ łana). Drewniany kościół średniowieczny w Strzyżowicach został rozebrany w 1679 roku i w 1682 roku zastąpiony inną, zapewne również drewnianą, świątynią. Na miejscu tegoż właścicielka Obręczyny, podstolina sandomierska Felicjanna z Jarnuszewiczów Reklewska, wystawiła w 1783 roku nowy, murowany kościół (w kościele zachowała się tablica erekcyjna z portretem fundatorki). **Podole** było w XVI wieku nadal w rękach dawnych właścicieli, Domaratów. W 1572 roku dziedzicami byli przedstawiciele tej rodziny, Jerzy i Hieronim, ale już w sześć lat później oprócz Jana Domarata (3 osady, 1½ łana) wymieniany jest Paweł Oszkowski (3 osady, ¾ łana). **Ptkanów** (Pkanów) jest wówczas wzmiankowany bez podania danych. W końcu XVI wieku tamtejszy kościół został, zapewne w ciągu XVI wieku, obwarowany murem z basztami i bastionami, otaczającym teren cmentarza przykościelnego. Do parafii Ptkanów należała pod koniec XVIII wieku **Lipowa**. **Rosochy** (Rossochy) w 1508 roku należały w części, wraz z Koszycami i Bidzinami (Bydziny), do Bydzińskiego. W 1578 roku wieś „Roszochy” była własnością Alberta Brzeskiego, miała 5 osad i 3 łany). **Czerników Szlachecki**

należał w 1578 roku do Sobikurskiego i Jagnińskiego (14 osad, 5 łanów), a **Gojców** do Radziwiłła (12 osad, 6 łanów). Wiadomo też, że **Pobroszyn** (Pobroszin) był w tym czasie dzierżawiony przez niejaką Nieczujską. Z kolei **Kochów** i **Gaj** należały w XVII wieku do Maciejowskich. **Okalina** była przy końcu XVIII wieku własnością XX Misjonarzy Sandomierskich.

Opatów w XIX – XX wieku.

Mimo tych wszystkich niepokojów wojennych, pożarów i innych kataklizmów (które co prawda nie omijały i innych miast ziemi sandomierskiej), Opatów u schyłku XVIII wieku liczył ok. 3000 mieszkańców i należał do największych miejscowości woj. sandomierskiego. Według spisu z 1787 roku był najludniejszym ośrodkiem miejskim powiatu sandomierskiego, nieznacznie nawet większym od Sandomierza. Miasto posiadało ciągle dosyć duże znaczenie w handlu krajowym oraz zagranicznym. W związku z faktem zbierania się sejmiku sandomierskiego w tutejszej kolegiacie pełniło również ważne funkcje polityczne.

W całym zaś opatowskim majątku ziemskim w sumie mieszkało ok. 4500 mieszkańców. Zmieniała się struktura zaludnienia. Pod względem wyznaniowym, najliczniejszymi teraz grupami w Opatowie byli Żydzi, po nich dopiero katolicy. Poza tym mieszkało w mieście nawet kilkudziesięciu prawosławnych Greków i Ormian.

Żydzi tworzyli w Opatowie drugie, po Pińczowie, skupisko w województwie sandomierskim, a gmina żydowska odgrywała ważną rolę w strukturze samorządu żydowskiego, stała na czele jednego z sześciu okręgów, na jakie dzieliło się ziemstwo krakowsko-sandomierskie. Miasto było też ważnym ośrodkiem żydowskiego życia religijnego, tu urodził się jeden z najważniejszych przywódców chasydyzmu Israel Hepsztajn zwany Magid (kaznodzieja) z Kozienic. Tu osiedlił się Mosze Lejb z Sasowa z wieloma uczniami.

W k. XVIII wieku na terenie Opatowa istniała jedna parafia rzym.-kat., która znajdowała się przy kolegiacie św. Marcina. W jej skład, oprócz Opatowa, wchodziło 15 okolicznych wsi, Bełcz, Biskupice, Bukowiany, część Czernikowa, Jałowesy, Jurkowice, Łężyce, Marcinkowice, Niemienice, Okalina, Pobroszyn, Porudzie, Wąworków, Zochcin i Zochcinek. Na terenie samego miasta, niedaleko kolegiaty, zlokalizowana była szkoła parafialna oraz, już zapewne poza obwodem murów obronnych, murowany kościółek pw. św. Ducha. W pobliżu kościoła św. Ducha położony był murowany szpital parafialny z ok. 1460 roku. Budynki te w znacznej części spłonęły podczas pożaru miasta w 1786 roku. W kilka lat później jedynie szpital został odbudowany. Nieco dalej, także poza murami miejskimi, na przedmieściach opatowskich znajdował się klasztor bernardynów z kościołem Wniebowzięcia NMP. Prowadziła do niego droga, przy której w 2 poł. XVIII wieku na na przełomie XVIII i XIX wieku wybudowano drewnianą kapliczkę z rzeźbą św. Jana Nepomucena. Poza tym, na przedmieściu, przy drodze wiodącej do Czernikowa, stał także drewniany kościół św. Leonarda. Ten jednak w 2 poł. XVIII wieku musiał być już mocno podniszczony i zaniedbany, bowiem na mocy dekretu biskupiego z 1780 roku został w 1785 roku rozebrany z powodu groźby jego zawalenia, przy braku środków na jego odbudowę. Następnie materiał pozostały po rozebraniu tego kościoła użyto na wybudowanie domu dla służby kościelnej, który już w 1786 roku spłonął w pożarze Opatowa. Niejako w miejsce kościoła św. Leonarda w 1782 roku została wzniesiona drewniana kaplica w Czernikowie z fundacji małżeństwa Bukowskich, Aleksandra i Wincencji z Karwickich, którzy byli właścicielami części Czernikowa nie należącej ani do dóbr opatowskich ani do parafii opatowskiej, ale do parafii w Strzyżowicach w dekanacie połanieckim. Niemniej jednak w początkowym okresie funkcjonowania tej kaplicy mieszkał przy niej i odprawiał msze święte bernardyn z konwentu opatowskiego. Należy również wspomnieć, że na terenie parafii opatowskiej jeszcze na przełomie XIX i XX wieku zmarłych katolików chowano na cmentarzu przykolegiackim, poza tym co zaniejszych zmarłych grzebano również w kryptach pod posadzką kościoła Wniebowzięcia NMP i w kolegiacie opatowskiej.

Rozbiory nie tylko położyły kres Rzeczypospolitej, ale też zatarły wielowiekowe więzi. Niespokojne lata końca XVIII wieku, liczne rekwizycje, rabunki, obowiązkowe zaprowiantowanie różnorodnych przeciagających wosk, także w okresie insurekcji kościuszkowskiej (w 1794 roku pod Opatowem miała miejsce jedna z pierwszych bitew w czasie powstania), dochody z dóbr opatowskich były dużo mniejsze w zasadzie w każdej gałęzi gospodarki pańskiej. Wstrzymywana bywała bowiem w konsekwencji praca w browarze i gorzelni opatowskiej, co odbijało się z kolei niekorzystnie na kondycji życia miasta i jego mieszkańców.

Warto również odnotować, że w latach 1798–1800 oraz późniejszych przez dobra opatowskie przechodziły wojska rosyjskie, zmierzające na zachód do walki z rewolucyjną Francją. Jako ciekawostkę

można także podać, że ok.1800 r. na terenie Opatowszczyzny grasowała banda Cyganów złożona z 40 rozbójników romskich.

W 1795 roku, w wyniku III rozbioru Polski, tereny wokół Sandomierza i Opatowa (dawny powiat sandomierski) znalazły się w składzie monarchii Habsburgów jako część Galicji Zachodniej, potocznie zwaną Nową, zatem w granicach państwa austriackiego. Już nawet od 1794 roku w Opatowie stacjonował garnizon wojsk austriackich, znajdował się tu również ośrodek werbowniczy do armii habsburskiej. Okolice Opatowa weszły wraz z Sandomierzem w skład cyrkułu sandomierskiego (od 1798 roku z siedzibą w położonym centralnie Opatowie), a od 1802 roku radomskiego. Po wojnie z Austrią w 1809 roku tereny te zostały przyłączone do Księstwa Warszawskiego, które podzielono administracyjnie na departamenty i powiaty. Obok sandomierskiego powstały wówczas powiaty opatowski i staszowski, wydzielone z dawnego, większego powiatu sandomierskiego. Po Kongresie Wiedeńskim w 1815 roku obszar powiatu opatowskiego wszedł w skład związanego unią personalną z Rosją Królestwa Polskiego, które w 1830 roku włączono do Cesarstwa Rosyjskiego.

W 1805 roku nastąpiły także zmiany w organizacji kościelnej, w wyniku których pozostające dotychczas w ramach diecezji krakowskiej okolice Sandomierza i Opatowa znalazły się w granicach diecezji kieleckiej. Wkrótce jednak, bo już w 1818 roku, powstało biskupstwo sandomierskie, w ramach administracyjnych którego znalazł się dekanat opatowski.

Za czasów austriackich dawna rezydencja biskupów lubuskich, a potem Szydłowieckich, została przerobiona na magazyn zbożowy i popadła w całkowitą już ruinę. Około 1805 roku, na peryferiach miasta w pobliżu drogi wylotowej w kierunku Iwanisk, założono nowy cmentarz z dość regularnym układem kwaterym, na którym z czasem wybudowano klasycystyczną kaplicę. Na cmentarzu zachowało się około 100 nagrobków i płyt nagrobnych z XIX wieku (najstarszy z 1822 roku) i około 200 z I ćw. wieku XX.

W efekcie tych wszystkich przemian i wydarzeń zmniejszyła się liczba ludności miasta, które w 1820 roku liczyło już tylko 2347 mieszkańców, z czego 971 było wyznania mojżeszowego.

Miasto z trudem próbowało się odbudować. Nawet – ambitne co prawda - plany rozbudowy miejskiego systemu wodociągowego skończyły się na wybiciu studni na środku rynku opatowskiego, gdzie niegdyś stał ratusz, zniszczony pożarem w 1551 roku. W dodatku w 1834 roku Opatów stanął w ogniu, w wyniku czego spaliło się 211 domów, a tylko kilkadziesiąt spośród murowanych oparło się żywiołowi. Spłonęła wtedy także zabudowa rynku z podcieniami kamienic, pod którymi mieściły się sklepy i stragany. Opisując tę klęskę ks. Fudalewski ubolewa, że „teraźniejsze domy wprawdzie porządniejszą mają postać, są murowane i kamienne, ale tamte coś miały poważnego i starożytnego, czego nie darmo przychodzi żałować”.

W 1845 roku utworzono Gubernię Radomską, w składzie której znalazł się powiat opatowski. Polityka rusyfikacyjna, rosnące wpływy rosyjskie a w konsekwencji pojawienia się Rosjan, chociażby w administracji rządowej powodowały rosnące znaczenie prawosławia. Nic więc dziwnego, że miejsce dawnej kaplicy cerkiewnej od lat 80-tych XIX wieku funkcjonowała w Opatowie cerkiew św. Marcina, należąca początkowo do parafii prawosławnej w Sandomierzu, a od 1896 roku stała się świątynią osobnej, opatowskiej parafii prawosławnej

Rok 1850 przyniósł kolejną zmianę właściciela dóbr opatowskich, którym stał się Michał Karski. W rękach rodziny Karskich pozostawał Opatów do roku 1863, kiedy przeszedł w posiadanie Leona Jasińskiego. Po próbach odbudowy, często w ramach rządowych programów porządkowania zabudowy miejskiej, nawiązujących do działań Komisji dobrego porządku, „boni ordinis”, powołanych jeszcze przez Sejm konwokacyjny w 1764 dla miast królewskich, w 1860 roku w Opatowie były 142 parterowe i 38 piętrowych domów murowanych oraz 173 parterowe i 7 piętrowych domów drewnianych.

W czasie powstania styczniowego miasto było miejscem przegranej przez powstańców bitwy opatowskiej 21 lutego 1864 roku, podczas której ogień podłożony na plebani rozprzestrzenił się na znaczną część Opatowa. Siłami polskimi dowodził pułkownik Ludwik Topór-Zwierzdowski. Po upadku powstania nastąpiła dość szybka odbudowa i stabilizacja życia miejskiego, a pamiątką po tych wydarzeniach są dziś na terenie miasta mogiły powstańców. Dotkliwym ciosem była likwidacja w odwecie za poparcie manifestacji patriotycznych z lat 1861-62 oraz udział w powstaniu styczniowym domu klasztornego bernardynów.

Chociaż w ciągu XIX wieku następował powolny upadek znaczenia Opatowa, to ciągle miasto pozostawało jednym z głównych ośrodków miejskich, pocztowych, administracyjnych, handlowych i religijnych Małopolski. W Opatowie, jako stolicy powiatu, miały swą siedzibę różne instytucje. Był tam

oczywiście Zarząd Powiatu, a ponadto Kasa Okręgowa, Sąd Okręgu III, Sąd Gminny–Urząd Akcyzy, Urząd Pocztowy, stacja telegraficzna oraz magistrat. Była tam także cerkiew, synagoga, apteka, 3 młyny, browar, 13 szynków, 4 zajazdy, cegielnia, wytwórnia koronek, świec, igieł i mydła. Ponadto w mieście znajdowała się szkoła elementarna oraz szpital św. Leona, wybudowany z dobrowolnych ofiar mieszkańców, na placu zakupionym od Michała Karskiego, na miejscu kaplicy św. Leonarda. Działały cechy bednarzy, drelicharzy, stolarzy, kowali i szewców. Życie gospodarcze skupiało się na rynku oraz przy ulicy Żydowskiej (dziś Szerokiej), Zatylniej, Szewskiej, Wałowej, Kościelnej, Studziennej i Sandomierskiej. W tym okresie założono także, staraniem Naczelnika Powiatu, Zacharowa ogródek spacerowy na rynku.

W 1884 roku w Opatowie naliczono 306 domów, w których zamieszkiwało 5135 osób, co oznacza dwukrotny wzrost ludności w stosunku do 1820 roku, ale tylko 1780 było chrześcijanami, co wskazuje na znaczny napływ ludności żydowskiej i prawosławnej. Większość mieszczan zajmowała się rolnictwem. Handel i rzemiosło zdominowali Żydzi, którzy wykupując przyrynkowe parcele spowodowali, że dawni mieszkańcy przenieśli się na przedmieścia i zaczęli tam budować swe domy. Przyczyniło się to do rozprzestrzenienia się zabudowy miejskiej i podmiejskiej.

Początek XX wieku nie przyniósł większych zmian w funkcjonowaniu miasta. Walki toczone na terenach ziemi sandomierskiej w czasie I wojny światowej ominęły Opatów, który po odzyskaniu przez Polskę niepodległości stał się siedzibą władz powiatowych. Odcięty od ważniejszych szlaków komunikacyjnych, przede wszystkim kolejowych, i większych ośrodków przemysłowych nie odegrał większej roli w życiu gospodarczym II Rzeczypospolitej. Podczas II wojny światowej w Opatowie i okolicy miasta dochodziło do licznych akcji dywersyjnych i sabotażowych, z których największą było uwolnienie w 1943 roku 60 więźniów z miejscowego więzienia przez oddział „Jędrusiów” we współpracy z miejscową partyzantką Armii Krajowej. Utworzone w 1941 roku żydowskie getto zostało zlikwidowane 22 października 1943 roku, w konsekwencji wywiezienia ok. 6,5 tysiąca Żydów do obozu zagłady w Treblince i zamordowania kilkuset na miejscu, społeczność i kultura żydowska w mieście praktycznie przestała istnieć. Te trudne czasy upamiętnia dziś cmentarz wojenny żołnierzy polskich z I i II wojny światowej, mogiła partyzantów zabitych w 1943 roku i kwatera zbiorowa żołnierzy radzieckich poległych w 1945 roku. W 1989 roku na miejscu zniszczonego cmentarza żydowskiego utworzono lapidarium z zachowanymi fragmentami 30 nagrobków oraz niewielkim pomnikiem poświęconym pamięci Żydom opatowskim.

Na przełomie XIX i XX wieku oraz po II wojnie światowej kilkakrotnie poddawano pracom remontowo-konserwatorskim kolegiatę i zespół klasztorny bernardynów. Prace te, przywracające dawną świetność wiekowym zabytkom, są kontynuowane do dziś. Odnowiono również, z planami adaptacji na cele muzealne, Bramę Warszawską oraz kamienicę na rogu Rynku i ul. Sandomierskiej, zapewne XVI-wieczny ratusz, wielokrotnie przebudowywaną, głównie w XIX wieku, mieszczącą obecnie biura Urzędu Miejskiego.

Po wojnie nastąpiła, i wciąż trwa, dość intensywna wymiana zabudowy, w wyniku której na miejscu starszych, z reguły znajdujących się w bardzo złym stanie technicznym, budynków zaczęto wznosić nowe bloki i wolnostojące domy piętrowe, często niezbyt udane architektonicznie. Miasto pozostało w granicach województwa kieleckiego siedzibą powiatu do 1975 roku, kiedy zniesiono powiaty i utworzono województwo tarnobrzeskie. W 1990 roku powołano samorządową gminę a w 1999 roku, w wyniku reformy administracyjnej kraju, samorządowy powiat opatowski.

Okolice Opatowa w XIX wieku.

W końcowym okresie istnienia Rzeczypospolitej, w 2 poł. XVIII wieku dobra opatowskie składały się z jednego miasta – Opatowa oraz z 7 folwarków, czernikowskiego, jałowęskiego, niemienickiego, porudzkiego, truskolaskiego, tudorowskiego i zochcińskiego oraz z 16 wsi, Belcz, Biskupice, Bukowiany, Czerników, Jałowęsy, Jurkowice, Kraszków, Łężyce, Niemienice, Porudzie, Szczegło, Truskolasy, Tudorów, Worowice, Zochcin i Zochcinek.

Tak jak zawsze, w całym okresie funkcjonowania, dobra opatowskie należały do przedstawicieli największych ówczesnych rodów szlacheckich. I tak w ciągu XVIII wieku należały kolejno do Teofili z Zasławskich Lubomirskiej, starosty sandomierskiego Aleksandra Dominika Lubomirskiego, marszałka wielkiego litewskiego Pawła Karola Sanguszki, marszałka nadwornego litewskiego Janusza Aleksandra Sanguszki, kasztelana krakowskiego Antoniego Lubomirskiego i od 1782 roku do Zofii z Krasińskich Lubomirskiej. W latach 1753–1790 ich właścicielami byli kasztelan krakowski Antoni Lubomirski i jego żona Zofia z Krasińskich. Po śmierci Zofii, w latach 1790–1796, w imieniu spadkobierców Lubomirskich

majątek był administrowany przez marszałka wielkiego litewskiego Ignacego Potockiego. W latach 1796–1799 miasto Opatów było zarządzane przez byłego hetmana polnego koronnego i targowicianina Seweryna Rzewuskiego, a w latach 1799–1811 przez Stanisława Kostkę Potockiego. W tym samym czasie wsie i folwarki opatowskie były trzymane za niespłacone długi – w latach 1796–1798 przez Franciszka Wodzickiego, a od 1798 r. przez hrabiego Adama Przerębskiego. Od 1806 r. zarządcą wsi i folwarków w dobrach opatowskich został syn Stanisława Kostki Potockiego – Aleksander, któremu od 1811 r. w administrację oddano także miasto Opatów.

Krótki okres panowania austriackiego w latach 1795 – 1809 nie zachwiał pozycją ziemiaństwa polskiego. Polityka władz austriackich zmierzała do związania tej dominującej warstwy społecznej z Cesarstwem i nie spowodowała większych zmian w strukturze własności. Inną była polityka władz wobec dóbr kościelnych i królewskich, które przejmowano na rzecz skarbu państwa i dzierżawiono lub sprzedawano na licytacjach. Dalsze zmiany własności przyniosło panowanie rosyjskie. Dla właścicieli ziemskich bardziej niebezpieczne od represji politycznych były jednak następujące w wyniku wojen kryzysy gospodarcze oraz postępujący w XIX wieku proces kapitalizacji rolnictwa powodujący zadłużenie wielu majątków u finansistów miejskich. Aby temu przeciwdziałać powołano w 1825 roku z inicjatywy Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskim, które nie zapobiegło jednak na dłuższą metę upadkowi mniejszych majątków i likwidacji szlacheckiego monopolu własności ziemskiej. Sytuację pogorszyło jeszcze, oczywiście z punktu widzenia właścicieli i dochodowości dóbr, uwłaszczenie chłopów w 1864 roku. Zadłużone i wystawiane na licytację majątki często zmieniały właścicieli przechodząc w ręce właścicieli pochodzenia nieszlacheckiego i niepolskiego, często wzbogaconych na handlu Żydów. Takim nieutyulowanym milionerem był skupujący zubożałe majątki Michał Karski, właściciel Trzykos i Opatowa. W latach 1881 i 1885, wówczas gdy Opatów już do rodziny Karskich nie należał, stali się oni właścicielami Włostowa i klimontowskich dóbr Ledóchowskich. Ratunkiem dla folwarków szlacheckich było uprzemysłowienie majątków oraz dopuszczenie do współwłasności osób dysponujących kapitałem. Nowy kataklizm jakim była I wojna światowa oraz rewolucja w Rosji spowodował kolejny kryzys i społeczną dekadencję ziemiaństwa, którego historia zakończyła się wraz z II wojną światową. Większość z tych procesów można zaobserwować śledząc informacje o dobrach szlacheckich zawarte w źródłach XIX–wiecznych.

Gmina Opatów w XIX wieku obejmowała miejscowości Adamów, Balbinów, Brzezie Szlacheckie, Czerników Biskupi i Szlachecki, Dzierążnia, Gojców, Jurkowice, Karwów, Kornacice, Lipowa, Marcinkowice, Murowaniec, Nikisiałka Duża i Mała, Okalina, Pobroszyn, Podole, Ptkanów, Rosochy, Wąworków, Wiesiołówka i Zochcinek. Teren gminy liczył 12 261 mórg z czego 9044 mórg ziemi dworskiej. Dobra opatowskie zostały w 1876 roku rozdzielone na pięć działów a część opatowską przyłączono do dóbr Zochcin. Z dzisiejszego terenu gminy w skład tego majątku wchodziły wsie: Czerników Biskupi (obecnie Opatowski), Jałowęsy i Jurkowice.

Czerników Opatowski – wieś i folwark, który w 1873 (lub 1876 ?) roku został oddzielony od dóbr Opatów. Folwark liczył 420 mórg i posiadał 8 drewnianych budynków. Wydobywano tu torf, glinę na cegłę i kamień na budowę. Przez Czerników biegła droga bita od Wisły. Zespół dworski znajdował się na granicy z Czernikowem Karskiego, na wyniesieniu, nad dolinką niewielkiego cieką wodnego, może wybudowany w 2 poł. XVIII wieku przez Lipowskich i Bukowskich, ówczesnych dzierżawców Czernikowa.

Czerników Karski – wieś licząca w 1827 roku 18 domów, w 1880 roku 15 domów, 471 mórg ziemi, 12 osadników na 65 morgach ziemi dworskiej.

Jałowęsy – wieś i folwark. W 1827 roku było tu 36 domów, w 1882 roku 48 domów, 800 mórg ziemi dworskiej i 549 włościańskiej. Dobra Jałowęsy składały się z tamtejszego folwarku (706 mórg) i folwarku **Karsy** (286 mórg, 6 budynków murowanych, 7 drewnianych). W 1864 roku dobra nabył od Stanisława Karskiego Antoni Jasiński. W 1873 roku (1876 ?) zostały one oddzielone od dóbr Opatów. W 1925 roku część majątku zakupił Stanisław Wójtowicz a pozostałą część Józef i Marianna Wójtowicz. W 1927 roku kapitan artylerii Mieczysław Rytel, właściciel Przepiórowa w gminie Iwaniska, otrzymał dobra w spadku po matce Ludwice Kazimierze Rytel. W 1935 roku dobra Mieczysława Rytla nabył na publicznej licytacji Bank Gospodarstwa Krajowego. W 1944 roku dobra przeznaczono na reformę rolną. Z założenia dworskiego w Jałowęsach zachowała się droga dojazdowa i wyjazdowa, fragmenty alei, szpaler głogów, starodrzew, z drzewami pomnikowymi, fragmenty sadu oraz murowany dwór przebudowany w latach 60 na potrzeby Szkoły Podstawowej. Do lat 50-tych znajdował się tam ponadto XVIII-wieczny lamus, potem rozebrany.

Jurkowice – wieś włościańska. W 1827 roku liczyła 9 domów, w 1882 roku 21 domów 495 mórg.

Adamów – folwark i osada młynarska, osiadająca 2 domy na 286 morgach.

Brzezie – wieś licząca w 1827 roku 28 domów. Folwark w Brzeziu Szlacheckim zaznaczono na mapie z poł. XIX wieku., zespół dworski znajdował się na południe od traktu sandomierskiego, należał do Brzeskich, uszkodzony w czasie walk w 1944/45, dobra rozparcelowane, dwór uległ zniszczeniu i obecnie brak śladów po zabudowaniach dworskich.

Gojców – w 1827 roku wieś duchowna (wł. kościelna) z 12 domami; w 1881 roku 17 domów 336 mórg ziemi dworskiej i 352 mórg ziemi włościańskiej. Był tam dwór, który zaznaczono na mapie z połowy XIX wieku.

Jagnin – w 1827 roku wieś i folwark (17 domów), w 1882 roku było tu 19 osadników, 18 domów, 250 mórg ziemi dworskiej i 98 mórg włościańskiej. Pozostałością założenia dworskiego (folwarcznego) jest dziś jedynie stary sad. W połowie XIX wieku był tam dwór, który zaznaczono na mapie z tego okresu., usytuowany na końcu ulicy wiejskiej o przebiegu południkowym Ostatnim właścicielem był niejaki Górski.

Józefów – w 1882 roku folwark należący do dóbr Witowice (1 dom, 70 mórg ziemi dworskiej).

Karwów – wieś położona przy drodze z Opatowa do Sandomierza, w dolinie Opatówki. W 1827 roku liczyła 12 domostw, w 1882 roku była rozdzielona na Karwów rządowy (majorat należący do rosyjskiego generała Anenkowa (12 domów, 156 mórg ziemi włościańskiej i 80 dworskiej) i Karwów prywatny (12 domów, 300 mórg ziemi dworskiej i 59 włościańskiej). Pamiątką po urodzonym w Karwowie Wincentym Kadłubku miało być w XIX wieku źródło noszące jego imię. Według Towarzystwa Kredytowego Ziemiańskiego dobra Karwów składały się z folwarków Karwów i Pobroszyn, attynencyi Kamień i wsi Kamień oraz Pobroszyn, z czego folwark Karwów liczył 313 mórg gruntu dworskiego, 4 budynki murowane i 6 drewnianych, folwark **Pobroszyn** 223 morgi ziemi dworskiej, 2 budynki murowane i 6 drewnianych. Ponadto były tam dwa młyny wodne, pokłady kamienia wapiennego i piec do wypalania wapna. W 1881 roku folwark Pobroszyn (1 dom murowany, 3 drewniane, młyn) został oddzielony od dóbr Karwów. Wieś Karwów liczyła w 1882 roku 9 osadników na 60 morgach, a wieś Pobroszyn 5 osad na 31 morgach gruntu (w 1827 roku 7 domów włościańskich). W Pobroszynie zachował się współcześnie przebudowany budynek murowanego dworu z przełomu XIX i XX wieku, figura NMP przy wjeździe, pojedyncze drzewa z założenia parkowego i fragmenty szpalerów oraz nieliczne krzewy ozdobne. Ostatnim właścicielem był Gustaw Wojciechowski, który kupił posiadłość od Jaszewskiego.

Kobylany – wieś należąca w 1883 roku (wraz z folwarkiem Romanów i wsią Wymysłów) do szpitala św. Leona w Kurozwękach. Był tu szpital Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia (szarytek) z kaplicą. W 1827 roku wieś liczyła 43 domy a w 1883 roku 67 domów, 741 mórg ziemi dworskiej i 763 włościańskiej. W czasie II wojny zespół dworski został zniszczony i po wojnie rozparcelowany. Zachowały się fragmenty szpalerów, pojedyncze drzewa i resztki sadu oraz zabudowa folwarczna przebudowana i zaadaptowana zgodnie z dawną funkcją. **Wymysłów** około 1817 roku należał do dziedzica Iwanisk Stanisława Sołtyka. W 1827 we wsi było 6 domów, przy końcu XIX wieku Wymysłów był częścią wsi Kobylany.

Kobylanki – wieś położona przy bitej drodze, licząca w 1827 roku 9 domów, w 1883 roku 15 domów, 288 mórg ziemi dworskiej i 94 włościańskiej. Był tam także dwór, który zaznaczono na mapie z połowy XIX wieku.

Kochów – wieś włościańska i folwark. Wieś w 1827 roku miała 11 domów, folwark 4 domy. Folwark wraz z attynencyą Las Witosławski miał 400 mórg ziemi dworskiej i 15 domów drewnianych. Wieś liczyła w 1883 roku 8 os., 7 domów i 58 mórg gruntu.

Kornacice – wieś i folwark. W 1827 roku wieś liczyła 17 domów, w 1883 roku 19 domów, 132 morgi gruntu. Folwark miał 582 morgi, 1 dom murowany, 9 drewnianych, wiatrak. W połowie XIX wieku był tam dwór, który zaznaczono na mapie z tego okresu.

Lipowa – wieś i Lipowa poduchowna (d. kościelna). W 1827 roku było 10 domów w Lipowej i 6 domów w Lipowej poduchownej a w 1884 roku 598 mórg gruntów dworskich, 114 włościańskich, 16 domów. Należała do ks. Kazimierza Stokowskiego, dziekana katedry sandomierskiej, który ok. poł. XIX wieku przekazał ją Zgromadzeniu Sióstr Miłosierdzia, jak informuje napis na cokole kamiennego krzyża, stojącego na skrzyżowaniu dróg w sąsiedztwie budynku, Instytutowi św. Kazimierza w Warszawie. Zachował się tarasowaty układ terenu zespołu dworsko – parkowego, pojedyncze drzewa i kwatery ozdobne, budynek

z 1938 roku wybudowany na miejscu starszego dworu i szpalery drzew iglastych na koronie skarpy z tego samego okresu.

Marcinkowice – wieś z folwarkiem nad rzeczką Marcinkówką. W 1827 roku własność kościelna licząca 16 domów. W 1885 roku miała 19 domów, 236 mórg ziemi rządowej (majorat Rzecz. R. St. Osten – Sakena) i 133 włościańskiej.

Nikisiałka Duża – w 1827 roku miała 14 domów, w 1888 roku 24 domy, 330 mórg ziemi dworskiej i 299 włościańskiej.

Nikisiałka Mała – w 1827 roku liczyła 11 domów, w 1888 roku 15 domów, 350 mórg ziemi dworskiej i 299 włościańskiej. Dobra szlacheckie składały się z wsi Nikisiałka Mała (9 os. z gruntem 113 mórg), Żółczyce (6 osad z 77 morgami) i Dzierążnia (6 os. ze 125 morgami) oraz folwarku Nikisiałka Mała. Miały łącznie 734 morgi ziemi dworskiej, 7 budynków murowanych, 17 drewnianych. Od połowy XIX wieku właścicielami byli Malinowscy herbu Pobóg, ostatnia dziedziczka zrezygnowała z majątku po II wojnie światowej, przekazując obiekt na cele oświatowe. Z założenia dworskiego zachowany dwór, może z 2 poł. XVII wieku, przebudowany w latach 1770-75, może wg projektu jezuickiego architekta ks. Józefa Karśnickiego i odnowiony po 1976 roku oraz przekształcony na cele mieszkalne kurnik. Urządzono tam Publiczną Szkołę Podstawową a potem, w latach 70 – tych, siedzibę ZMS. W 1976 roku właścicielem został rzeźbiarz Zygmunt Kaczor, obecnie w rękach prywatnych, wymaga prac konserwatorskich. Czytelne są elementy kompozycji dawnego założenia parkowo-ogrodowego, tarasowaty układ terenu, fragmenty dróg dojazdowych i ścieżek, ślady po zajeździe przed frontem i ślad ogrodu po drugiej stronie budynku dworskiego. Z komponowanych układów zieleni przetrwały aleje dojazdowe we wschodniej części parku, szpalery graniczne, starodrzew w grupach i pojedynczo (drzewa pomnikowe) oraz sad. W dworze przebywał w czasie I wojny światowej Józef Piłsudski.

Dzierążnia (Dzierżazna) – wieś włościańska (w 1827 roku 8 domów, w 1881 roku 9 os., 122 mórg ziemi włościańskiej).

Oficjałów – zachowany zespół parkowo-dworski, tożsamy zapewne z dworem waworkowskim, czytelne sztucznie kształtowane tarasy i skarpy, fragmenty schodów i tuneli podziemnych, postumenty rzeźb parkowych, murowany dwór, piwnica ziemna, aleja dojazdowa, szpalery drzew, grupy oraz pojedyncze drzewa dawnego założenia parkowego, krzewy owocowe i sad. Od 1926 roku należał do rodziny Redlichów. Wcześniej kolejno własność Kobylińskich, Sawickich i Baczewskich.

Okalina – wieś z folwarkiem nad rzeczką o tej samej nazwie, licząca w 1827 roku 28 domów, w 1888 roku 37 domów, 450 mórg ziemi dworskiej i 328 włościańskiej.

Podole – wieś z folwarkiem nad rzeką Opatówką i pokładami kamienia wapiennego charakterystycznej, czerwonej barwy. W 1827 roku miała 20 domów, w 1888 roku 22 domy. W 1875 roku folwark Podole miał 560 mórg gruntu, 6 budynków murowanych i 7 drewnianych. We wsi było 29 osadników z 208 morgami ziemi. W Podolu zachowały się do dziś pozostałości zespołu dworskiego: fundamenty rozebranego dworu, przybudówka dworu, nieliczny starodrzew oraz stawy. Ostatnim przedwojennym właścicielem majątku była rodzina Żechowskich, po wojnie był tam Państwowy Dom Dziecka, potem Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna, Szkoła Podstawowa i ponownie RSP, która w latach 80 - tych rozebrała dwór. Folwark dworski ze stodołami, oborami oraz czworakiem z mieszkaniem zarządcy dóbr uległ po wojnie rozparcelowaniu.

Ptkanów – osada kościelna na wzgórzu przyległym do wsi Podole (2 domy, 8 mórg). Kościół parafialny w Ptkanowie z XIV-XV wieku, otoczony obwarowaniami zapewne w ciągu XVI stulecia, uległ w 1880 roku pożarowi. W latach 1906 – 1910 został odbudowany i rozbudowany według projektu architekta Józefa Dziekońskiego. Około 1800 roku po stronie wschodniej kościoła, poza murem cmentarza przykościelnego założono nowy cmentarz parafialny, na którym zachowało się około 30 nagrobków z 2 połowy XIX i pocz. XX wieku.

Rosochy – wieś licząca w 1827 roku 16 domów, w 1888 roku 8 domów. Folwark miał 563 morgi gruntu, 4 budynki murowane, 12 drewnianych, wiatrak. Wieś liczyła 25 os. z 238 morgami ziemi.

Strzyżowice – wieś licząca w 1827 roku 15 domów, w 1890 roku 18 domów a Strzyżowice Poduchowne 3 domy i 14 mórg włościańskich. W 1886 roku tamtejszy folwark posiadał 626 mórg ziemi dworskiej i 8 budynków drewnianych. We wsi było 14 osadników na 89 morgach. W połowie XIX wieku był tam dwór, który zaznaczono na mapie z tego czasu. Obecnie we wsi znajdują się oprócz cmentarza przykościelnego

dwa cmentarze parafialne, nieczynny stary, założony około 1783 roku (zachowane nieliczne nagrobki kamienne i żeliwne z 2 poł. XIX wieku) oraz nowy, założony w końcu XIX wieku (najstarszy nagrobek z 1875 roku). Kościół parafialny został zniszczony w 1944 roku a odbudowany w dwa lata później.

Tudorów – położony nad Opatówką. W 1827 roku wieś liczyła 12 domów, w 1892 roku 18 domów. Był tam młyn wodny, pokłady wapienia i marmuru. Folwark miał w 1884 roku 192 morgi gruntu ziemi dworskiej, 1 budynek murowany i 6 drewnianych. We wsi było 38 osadników na 211 morgach. Obecnie ruiny średniowiecznej wieży w Tudorowie wraz z otaczającym terenem są własnością rzeźbiarza Gustawa Hadyny, który rozpoczął jej adaptację dla celów mieszkalnych.

Tudorowiec – dwa folwarki. Pierwszy miał 2 domy i 116 mórg ziemi dworskiej, drugi 1 dom i 150 mórg ziemi. W 1827 roku było tam 10 domów.

Wąworków – wieś i folwark nad Opatówką. W 1821 roku we wsi było 21 domów. W 1893 roku była tam gorzelnia, wiatrak, pokłady kamienia i 25 domów. W 1885 roku folwark posiadał 483 morgi gruntu dworskiego, 7 budynków murowanych i 7 drewnianych. Zespół dworski (zapewne w obrębie ob. Oficjałowa), przynajmniej od XVIII wieku, znajdował się na południe od Opatówki, na malowniczym pagórku, obecny zbudowany w pocz. XX wieku na miejscu starszego. Do dóbr Wąworków należał też folwark Kobylin. We wsi było 18 osadników na 238 morgach.

Zochcinek – folwark nad rzeką Opatówką. W 1827 roku było tam 7 domów, w 1870 roku 6 domów i gorzelnia. Zachowały się pozostałości założenia dworsko-parkowego, w tym drewniany, zrujnowany dwór ma być odtworzony w oparciu o inwentaryzację oraz zachowane elementy, starodrzew w grupach i pojedynczy, w tym drzewa o charakterze pomnikowym, fragmenty alei i szpalerów, fragmenty sadów. Obecnie teren Domu Pomocy Społecznej, zabudowany dużymi kubaturowo budynkami, niestety traci charakter zabytkowego założenia dworskiego.

5.3. Wykaz zabytków na terenie gminy

5.3.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru

L.p.	Obiekt	Miejscowość	Wpis do rejestru zabytków	Nr rejestru zabytków woj. świętokrzyskiego
1	zespół dworsko-parkowy (dwór i park podworski)	Jałowęsy	11. 12. 1957 25. 10. 1991	A.525
2	zespół dworski w Nikisiałce Małej (dwór i park),	Nikisiałka Mała	26. 01. 1959 29. 02. 1984	A.526/1-2
3	układ urbanistyczny miasta Opatowa	Opatów	16. 05. 1947 8. 05. 1985	A.527
4	Zespół kościoła kolegiackiego pw. św. Marcina w Opatowie (kościół, dzwonnica, ogrodzenie)	Opatów	18. 10. 1956 21. 06. 1967 16. 06. 1977	A.528/1-3
5	zespół klasztoru bernardynów (kościół, pozostałości klasztoru, ogrodzenie z bramką na cmentarz kościelny)	Opatów	18. 10. 1956 21. 06. 1967 16. 06. 1977	A.529/1-3
6	cmentarz parafialny	Opatów	17. 06. 1988	A.530
7	cmentarz wojenny z I wojny św.	Opatów	16. 06. 1988	A.531
8	lapidarium na terenie d. cmentarza żydowskiego przy ul. Kopernika	Opatów	22. 04. 1991	A.532
9	mogiła powstańców z 1863 roku, obok szpitala	Opatów	24. 05. 1993	A.533
10	mogiła ks. Fr. Przybyłowskiego z 1864 roku na terenie ogrodu kolegiackiego	Opatów	24. 05. 1993	A.534
11	mogiła powstańca z 1864 roku mjr Ludwika Topór-Zwierzdzowskiego, pomiędzy ul. Mickiewicza i 1 Maja	Opatów	24. 05. 1993	A.535
12	pozostałości obwarowań miejskich (Brama Warszawska, fragmenty murów)	Opatów	30. 05. 1972 16. 06. 1977	A.536/1-2

13	dom z podcieniami Rynek 1	Opatów	14. 10. 1949 28. 10. 1971	A.537
14	park dworski	Pobroszyn	17. 12. 1957	A.538
15	cmentarz parafialny	Podole-Ptkanów	17. 06. 1988	A.539
16	zespół kościoła par. p. w. św. Idziego (kościół, obwarowania cmentarza kościelnego z wieżą bramną, dwoma basztami i trzema bastionikami z murami kurtynowymi)	Ptkanów	11. 03. 1957 21. 06. 1967 16. 06. 1977	A. 540/1-4
17	kościół par. p. w. św. Bartłomieja	Strzyżowice	28. 10. 1972 6. 07. 1977	A.541
18	cmentarz parafialny „stary”	Strzyżowice	16. 06. 1988	A.542
19	cmentarz parafialny „nowy”	Strzyżowice	17. 06. 1988	A.543
20	ruiny zamku	Tudorów	30. 05. 1972 9. 04. 1984	A.544

5.3.2. Zabytki nieruchome w gminnej ewidencji zabytków

L.p.	Nr w miejsc	Miejscowość	Obiekt	Datowanie
1	1	Brzezcie-Brzezcie-Kolonia	figura przydrożna – krzyż	1830
2	1	Brzezcie-Brzezcie Szlacheckie	figura przydrożna – krzyż	1 ćw. XX w.
3	1	Czerników Karski	figura przydrożna	1901
4	2	Czerników Karski	figura przydrożna - krzyż	1865
5	3	Czerników Karski	figura przydrożna – Matka Boża	XIX/XX w.
6	1	Czerników Opatowski	figura przydrożna – Matka Boża	1927
7	2	Czerników Opatowski	figura przydrożna – Chrystus	1926
8	1	Gojców	figura przydrożna – Matka Boża	1924
9	1	Jagnin	figura przydrożna – krzyż	1908
10	2	Jagnin	sad podworski	przed 1862
11	1	Jałowęsy	dwór w zespole dworsko-parkowym	po 1864
12	2	Jałowęsy	park w zespole dworsko-parkowym	XVIII (?) w.
13	3	Jałowęsy	kapliczka słupowa	XIX/XX w.
14	4	Jałowęsy	figura przydrożna – krzyż	pocz. XX w.
15	5	Jałowęsy	miejsce pamięci narodowej	1994
16	1	Jałowęsy-Rogatka	figura przydrożna – krzyż	1805
17	1	Jurkowice	figura przydrożna – Matka Boża	1896
18	2	Jurkowice	figura przydrożna – krzyż	1901
19	1	Karwów	figura przydrożna – krzyż	1 ćw. XX w.
20	1	Karwów	figura przydrożna – krzyż	1 ćw. XX w.
21	2	Karwów	figura przydrożna – bł. Wincenty Kadłubek	1919
22	3	Karwów	źródło bł. Wincentego Kadłubka – miejsce kultu o lokalnym znaczeniu	1995
23	1	Kobylany	park podworski	1 poł. XIX w.
24	2	Kobylany	kaplica Sióstr Miłosierdzia	2 poł. XIX w.

25	3	Kobylany	figura przydrożna – Chrystus	1958
26	4	Kobylany	figura przydrożna – krzyż	1901
27	5	Kobylany	figura przydrożna – Matka Boża	1918
28	6	Kobylany	figura przydrożna – Matka Boża	1907
29	7	Kobylany	figura przydrożna – krzyż	1918
30	8	Kobylany	figura przydrożna – krzyż	1958 (?)
31	9	Kobylany	figura przydrożna – krzyż	1922
32	10	Kobylany	figura przydrożna – krzyż	1899
33	11	Kobylany	figura przydrożna – krzyż	
34	1	Kornacice	figura przydrożna- Matka Boża	2 poł. XVIII w.
35	2	Kornacice	figura przydrożna - krzyż	1906
36	1	Lipowa	park dworski	XIX w.
37	2	Lipowa	figura przydrożna – krzyż	1850
38	3	Lipowa	figura przydrożna – krzyż	1899
39	1	Marcinkowice	figura przydrożna – krzyż	1930
40	2	Marcinkowice	miejsce pamięci narodowej	po 1990
41	1	Nikisiałka Duża	figura przydrożna – krzyż	4 ćw. XIX w.
42	2	Nikisiałka Duża	figura przydrożna – krzyż	2 poł. XIX w.
43	1	Nikisiałka Mała	dwór w zespole dworsko- parkowym	XVII w., ok. 1770
44	2	Nikisiałka Mała	park w zespole dworsko-parkowym	zap. XVII w.
45	1	Oficjałów	dwór w zespole dworsko- parkowym	2 poł. XIX w.
46	2	Oficjałów	park w zespole dworsko-parkowym	2 poł. XIX w.
47	3	Oficjałów	figura przydrożna – św. Jan Nepomucen	1776
48	4	Oficjałów	figura przydrożna - krzyż	Ok. poł. XIX w.
49	1	Okalina	figura przydrożna – krzyż	1902
50	2	Okalina	figura przydrożna – św. Roch	1 poł. XIX w.
51	3	Okalina-Kolonia	figura przydrożna – krzyż	1878
52	1	Opatów	układ urbanistyczny	1282-k. XVIII w.
53	2	Opatów	Brama Warszawska ul. Kościuszki	1520-30
54	3	Opatów	fragmenty murów obronnych	1 poł. XVI w.
55	4	Opatów	kolegiata św. Marcina w zespole kolegiackim	poł. XII w., pocz. XVI w., 2 poł. XVIII w.
56	5	Opatów	dzwonnica w zespole kolegiaty św. Marcina	1847
57	6	Opatów	dawna plebania i dom wikariuszy w zespole kolegiaty św. Marcina	po 1788, 1929
58	7	Opatów	mur ogrodzeniowy z bramą w zespole kolegiaty św. Marcina	k. XVIII w.
59	8	Opatów	cmentarz przykościelny, nieczynny, wokół kolegiaty św. Marcina	ok. poł. XII w.
60	9	Opatów	figura na cmentarzu	1938

			przykościelnym kolegiaty św. Marcina – Matka Boża	
61	10	Opatów-Żmigród	kościół Wniebowzięcia NMP bernardynów	XII w., po 1467, poł. XVIII w.
62	11	Opatów-Żmigród	klasztor w zespole kościelno-klasztornym bernardynów ul. Klasztorna 3	k. XV w., 1722, 1751-71
63	12	Opatów-Żmigród	ogrodzenie z bramką na teren cmentarza przykościelnego	po 1762
64	13	Opatów-Żmigród	cmentarz przykościelny, nieczynny, przy kościele bernardynów	XII w.-k. XV w.
65	14	Opatów	figura przydrożna- św. Jan Nepomucen ul. Klasztorna	XVIII/XIX w.
66	15	Opatów	relikty synagogi przy ul. Starowałowej	ok. poł. XVI w.
67	16	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 2 i 3	1910
68	17	Opatów	kamienica mieszkalna pl. Obrońców Pokoju 6	XIX/XX w.
69	18	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 7	XIX/XX w.
70	19	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 10	XIX/XX w.
71	20	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 11	2 poł. XVI-XVII w.
72	21	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 13	XIX w.
73	22	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 19	k. XIX w/pocz. XX w.
74	23	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 20	XIX/XX w.
75	24	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 21	XIX/XX w.
76	25	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 28	XIX/XX w.
77	26	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 29	1918-39
78	27	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 30	XIX/XX w.
79	28	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 31	XIX/XX w.
80	29	Opatów	dom mieszczański pl. Obrońców Pokoju 32	1 poł. XIX w.
81	30	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 33	XIX/XX w.
82	31	Opatów	kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 34	2 poł. XVI/pocz. XVII w.
83	32	Opatów	Podziemna Trasa Turystyczna	XVI-XVIII w.
84	33	Opatów	dom mieszkalny ul. Cmentarna 26	2 poł. XIX w.
85	34	Opatów	dom mieszkalny ul. Cmentarna 28	2 poł. XIX

				w.
86	35	Opatów	dom mieszkalny ul. Kąpielowa 5	1918-39
87	36	Opatów	d. urząd powiatowy ul. Kilińskiego 4	1 poł. XIX w.
88	37	Opatów	dom mieszkalno-usługowy ul. Kolegiacka 13	1 ćw. XIX w.
89	38	Opatów	kamienica czynszowa ul. Kolegiacka 15	1918-39
90	39	Opatów	domy mieszkalne ul. Kolegiacka/Grota-Roweckiego	XIX/XX w.
91	40	Opatów	kamienica mieszkalna ul. Kościuszki 4	2 poł. XIX w.
92	41	Opatów	kamienica mieszkalna ul. Kościuszki 6	2 poł. XIX w.
93	42	Opatów	dom mieszkalny ul. Kościuszki 46	k. XIX w.
94	43	Opatów	dom mieszkalny ul. Legionów 13	1 poł. XIX w.
95	44	Opatów	młyn nad Opatówką ul. Legionów	1 ćw. XX w.
96	45	Opatów	figura przydrożna – krzyż ul. Legionów	1848
97	46	Opatów	dawna mykwa ul. Leszka Czarnego 13	1 poł. XIX w.
98	47	Opatów	dom mieszkalny ul. 1-go Maja 14	1933
99	48	Opatów	dom mieszkalny ul. Mickiewicza 32	XIX/XX w.
100	49	Opatów	kamienica czynszowa ul. Nowowałowa	1918-39
101	50	Opatów	kamienica mieszkalna ul. Ogrodowa 2	pocz. XX w.
102	51	Opatów	kamienica mieszkalna ul. Ogrodowa 6	1933
103	52	Opatów	kamienica mieszkalno-handlowa ul. Sienkiewicza 4	XIX/XX w.
104	53	Opatów	dom mieszkalno-usługowy ul. Sienkiewicza 7 i 9	1918-39
105	54	Opatów	dom mieszkalno-usługowy ul. Sienkiewicza 13	1918-39
106	55	Opatów	dom podmiejski ul. Sienkiewicza 32	XIX/XX w.
107	56	Opatów	zabudowania przemysłowe ul. Sienkiewicza 44	XIX w.
108	57	Opatów	dom ul. Słowackiego 1	2 poł. XIX w.
109	58	Opatów	dom podmiejski ul. Słowackiego 57	1933
110	59	Opatów	kamienica mieszczańska ul. Szeroka 18	2 poł. XVI-XVII w.
111	60	Opatów	kamienica mieszkalna ul. Szeroka 23	pocz. XX w.
112	61	Opatów	kamienica mieszkalno-handlowa ul. Szeroka 27	XVI/XVII w.
113	62	Opatów	dawny budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny ul. Szpitalna 4	1918-39
114	63	Opatów	cmentarz parafialny ul. Cmentarna	1804

115	64	Opatów	kaplica na cmentarzu parafialnym	1 poł. XIX w.
116	65	Opatów	cmentarz wojenny z I i II wojny św.	po 1945
117	66	Opatów	miejsce pamięci narodowej – mogiła ks. Fr. Przybyłowskiego	1864
118	67	Opatów	pomnik mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego na pl. Obrońców Pokoju	1924
119	68	Opatów	mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów	1864, 2006
120	69	Opatów	mogiła powstańców z 1863 roku obok szpitala	1920
121	70	Opatów	miejsce pamięci narodowej-mogiła powstańcza 1-go Maja/Mickiewicza	1982
122	71	Opatów	cmentarz żydowski	XVI w.
123	72	Opatów	cmentarz prawosławny „stary” przy ul. Sempołowskiej	poł. XVIII- poł. XIX w.
124	1	Podole	relikty dworu w zespole dworsko-parkowym	2 poł. XIX w.
125	2	Podole	park w zespole dworsko-parkowym	2 poł. XIX w.
126	3	Podole	figura przydrożna - krzyż	1908
127	1	Podole-Ptkanów	kościół par. p. w. św. Idziego	XIV/XV w., 1889
128	2	Podole-Ptkanów	obwarowania przy kościelne z bramą basztami i małymi bastionami	k. XVI w.
129	3	Podole-Ptkanów	cmentarz przykościelny nieczynny	XII (?) – pocz. XIX w., XVI w.
130	4	Podole-Ptkanów	plebania w zespole kościoła parafialnego	1789
131	5	Podole-Ptkanów	cmentarz parafialny	poł. XIX w.
132	6	Podole-Ptkanów	figura przydrożna – Chrystus Frasobliwy	1908
133	1	Rosochy	figura przydrożna – krzyż	1908
134	1	Strzyżowice	kościół parafialny p. w. św. Bartłomieja	1783, po 1944
135	2	Strzyżowice	dzwonnica w zespole kościoła parafialnego	1860, po 1944
136	3	Strzyżowice	cmentarz przykościelny nieczynny	XIII/XIV w.
137	4	Strzyżowice	figura przydrożna – krzyż	1928
138	5	Strzyżowice	figura przydrożna – krzyż	1932
139	6	Strzyżowice	figura przydrożna – krzyż	XIX/XX w
140	7	Strzyżowice	figura przydrożna – krzyż	1851 (?)
141	8	Strzyżowice	cmentarz parafialny „stary”	pocz. XIX w.
142	9	Strzyżowice	cmentarz parafialny	k. XIX w.
143	1	Tomaszów	figura przydrożna – krzyż	1866
144	1	Tudorów	Wieża mieszkalno-obronna	Poł. XIV w.
145	1	Wąworków	figura przydrożna - Chrystus u słupa	1776
146	1	Wąworków-Pobroszyn	dwór w zespole dworsko-	XIX/XX

			parkowym	w., po 1945
147	2	Wąworków-Pobroszyn	park w zespole dworsko-parkowym	XIX/XX w.
148	3	Wąworków-Pobroszyn	figura przydrożna – Matka Boża	1920
149	1	Zochcinek	dwór w zespole dworsko-parkowym	2 poł. XIX w.
150	2	Zochcinek	park w zespole dworsko-parkowym	XIX w.
151	3	Zochcinek	figura przydrożna - krzyż	1857

5.3.3. Zabytki ruchome

Największe i najbardziej wartościowe zespoły tzw. zabytków ruchomych stanowią wyposażenie kościołów parafialnych w Opatowie, Ptkanowie i Strzyżowicach.

Zabytki ruchome z kościoła kolegiackiego p. w. św. Marcina w Opatowie wpisane zostały do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego decyzją z 5 maja 1970 roku (115 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 8 września 1982 roku (125 obiektów) i uzupełnioną decyzjami z 5 sierpnia 1999 roku, 12 lipca 2004 roku oraz 8 stycznia 2007 roku.

Zabytki ruchome stanowiące wyposażenie kościoła p. w. Wniebowzięcia NMP i klasztoru bernardynów w Opatowie wpisane zostały do rejestru zabytków decyzją z 2 maja 1970 roku (58 obiektów zabytkowych), aktualizowaną decyzją z 10 września 1982 roku.

Ponadto decyzją z 28 września 1982 roku do rejestru zabytków wpisanych zostało 12 nagrobków z cmentarza parafialnego w Opatowie

5.3.4. Zasoby muzealne

Miasto i gmina Opatów nie posiada placówki o charakterze muzealnym. Namiastką planowanego regionalnego muzeum jest otwarta w ostatnich dniach ekspozycja w Bramie Warszawskiej, obrazująca głównie na starych fotografiach wygląd miasta i okolic od pocz. XX stulecia oraz gromadząca drobne pamiątki, związane z ziemią opatowską.

Specyficznym, także związanym z ziemią opatowską jest opatowskie Muzeum Geodezji i Kartografii, gromadzące i eksponujące urządzenia i instrumenty geodezyjne, ale też bogaty zbiór map katastralnych z terenów okolic Opatowa.

5.3.5. Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru

Na terenie miasta i gminy Opatów znajduje się znaczna ilość zarejestrowanych, głównie w oparciu o badania powierzchniowe, realizowane od lat w ramach tzw. Archeologicznego Zdjęcia Polski, stanowisk archeologicznych. Najcenniejsze z nich wpisane zostały do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego. Należą do nich:

· zameczysko późnośredniowieczne, stan. nr 1 w Tudorowie (chroniona także jako wieża obronna - tzw. zabytek nieruchomy)

· grodzisko wczesnośredniowieczne (Żmigród) w Opatowie

5.3.6. Zabytki archeologiczne w Gminnej Ewidencji Zabytków

L.p.	Miejscowość	Funkcja	Chronologia	Nr obszaru AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze
1	Brzezcie - Brzezcie - Kolonia	ślad osadnictwa z okresu wpływów rzymskich, osada wczesnośredniowieczna	pradzieje, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	87-71	16	245
2	Brzezcie - Brzezcie - Kolonia	osada kultury amfor kulistych, ślad osadnictwa kultury przeworskiej, osada z okresu wpływów	środkowy neolit, epoka żelaza	87-71	17	246

		rzymskich, osada kultury przeworskiej				
3	Brzezie - Brzezie - Kolonia	osada kultury przeworskiej-okresu wpływów rzymskich	epoka żelaza	87-71	20	249
4	Brzezie - Brzezie - Kolonia	śląd osadnictwa kultury pucharów lejkowatych	środkowy neolit	87-71	27	256
5	Czerników Karski	osada kultury trzcinieckiej, osada prapolska, ślady osadnictwa	epoka brązu, wczesne średniowiecze	87-70	1	50
6	Czerników Karski	osada kultury mierzanowickiej, ślady osadnictwa kultury trzcinieckiej, osada kultury łżyckiej, osada prapolska, punkt osadniczy	epoka brązu, X-XI w.	87-70	12	199
7	Czerników Karski	Osada kultury mierzanowickiej, osada kultury przeworskiej, kultury grobów kloszowych, osada prapolska	ep. brązu, żelaza, VIII-X w.	87-70	13	200
8	Czerników Karski	osada wczesnośredniowieczna	VIII-X w.	87-70	24	347
9	Czerników Karski	osada kultury pucharów lejkowatych	neolit	87-70	37	360
10	Czerników Opatowski	osada, osada prapolska	epoka brązu, VII-IX w.	87-70	24	266
11	Czerników Opatowski	osada kultury trzcinieckiej	epoka brązu	87-70	30	336
12	Czerników Opatowski	osada kultury mierzanowickiej	wczesny i środkowy neolit	87-70	33	339
13	Czerników Opatowski	osada kultury przeworskiej	okres wpływów rzymskich	87-70	34	340
14	Czerników Opatowski	osada neolityczna, osada kultury łżyckiej	wczesny neolit, kultura ceramiki wstęgowo-rytej kultury łżyckiej	87-70	35	341
15	Jagnin	osada kultury pucharów lejkowatych	neolit	88-70	2	24
16	Jagnin	osada kultury postsznurowej, osada kultury	epoka brązu, epoka żelaza, wczesne	88-70	12	36

		łużyckiej, osada kultury przeworskiej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	średniowiecze			
17	Jagnin	osada kultury postsznurowej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	epoka brązu, wczesne średniowiecze	88-70	15	101
18	Jałowęsy	osada kultury pucharów lejkowatych, osada wczesnośredniowieczna	neolit, wczesne średniowiecze	87-70	8	203
19	Jałowęsy	osada kultury mierzanowickiej, osada prapolska	ep. brązu, wczesne średniowiecze	87-70	19	214
20	Jałowęsy	grób kultury amfor kulistych lub złockiej	neolit	87-70	28	278
21	Jałowęsy	osada pucharów lejkowatych, ślady osadnictwa starożytnego	neolit młodszy	87-69	33	204
22	Jurkowice	ślady osadnictwa z epoki brązu, osada kultury przeworskiej okresu wpływów rzymskich	epoka brązu, okres wpływów rzymskich	87-70	11	267
23	Jurkowice	osada neolityczna	neolit	87-70	12	268
24	Jurkowice	osada pradziejowa	pradzieje	87-70	33	314
25	Jurkowice	osada kultury trzcinieckiej	epoka brązu	87-70	40	333
26	Karwów	osada kultury pucharów lejkowatych, ślady osadnictwa kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	5	36
27	Karwów	osada wczesnoneolityczna, osada kultury przeworskiej, osada wczesnośredniowieczna	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	7	42
28	Karwów	ślady osadnictwa neolitycznego, osada kultury łużyckiej-kultury pomorskiej, osada kultury przeworskiej, ślady	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	8	43

		osadnictwa wczesnośredniowiecznego				
29	Karwów	ślady osadnictwa neolitycznego, ślady osadnictwa kultury łużyckiej	średniowy neolit, epoka brązu	87-71	10	45
30	Karwów	ślady osadnictwa pradziejowego, osada kultury ceramiki wstęgowej rytej, osada kultury pucharów lejkwatych	neolit, pradzieje	87-71	13	56
31	Karwów	osada kultury pucharów lejkwatych	średniowy neolit, pradzieje	87-71	14	57
32	Karwów	osada wczesnoneolityczna, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	wczesny neolit, wczesne średniowiecze	87-71	15	58
33	Karwów	osada środkowoneolityczna	średniowy neolit	87-71	16	59
34	Karwów	ślady osadnictwa neolitycznego, ślad osadnictwa kultury łużyckiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	18	61
35	Karwów	ślady osadnictwa kultury pucharów lejkwatych, osada epoki brązu, ślad osadnictwa kultury łużyckiej, osada średniowieczna	neolit, epoka brązu	87-71	19	62
36	Karwów	ślady osadnictwa neolitycznego, ślad osadnictwa z epoki brązu	neolit, epoka brązu	87-71	20	63
37	Karwów - Krowieniec	osada kultury wołyńsko-lubelskiej	epoka brązu, epoka żelaza	87-71	26	157
38	Karwów	osada kultury pucharów lejkwatych, osada kultury amfor kulistych, osada kultury łużyckiej, osada kultury przeworskiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	28	159
39	Kobylany	ślady osadnictwa, osada prapolska	wczesne średniowiecze	87-70	6	243
40	Kobylany	osada kultury postsznurowej	epoka brązu	88-70	10	14
41	Kobylany	osada kultury	epoka brązu	88-70	14	136

		trzcienieckiej				
42	Kobylany	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury mierzanowickiej, śląd osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, ep. brązu, wczesne średniowiecz e	87-69	19	279
43	Kochów	ślady osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej, ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, ślady kultury mierzanowickiej, ślady osadnictwa kultury łużyckiej, osada prapolska	neolit, epoka brązu	87-70	3	227
44	Kornacice	cmentarzysko kultury pomorskiej	epoka żelaza	86-70	1	15
45	Lipowa	osada kultury amfor kulistych, osada kultury łużyckiej- kultury pomorskiej	neolit, epoka żelaza	86-70	1	26
46	Marcinkowice	osada	pradzieje	87-70	27	315
47	Nikisiałka Duża	grób kultury Chłopice-Vesele	epoka brązu	87-71	2	7
48	Nikisiałka Duża	śląd osadnictwa neolitycznego, osada kultury mierzanowickiej, osada kultury trzcienieckiej, osada kultury łużyckiej, osada z epoki brązu, śląd osadnictwa średniowiecznego	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	19	225
49	Nikisiałka Duża	osada pradziejowa, osada przeworska	pradzieje, epoka żelaza	87-71	25	260
50	Nikisiałka Mała	śląd osadnictwa neolitycznego	neolit, epoka brązu	87-71	5	69
51	Nikisiałka Mała	osada kultury ceramiki sznurowej, śląd osadnictwa kultury pomorskiej	epoka brązu, pradzieje	87-71	11	135
52	Nikisiałka Mała- Żółczyce	śląd osadnictwa z epoki brązu, śląd osadnictwa pradziejowego	epoka brązu, pradzieje	87-71	12	76
53	Nikisiałka Mała- Żółczyce	śląd osadnictwa neolitycznego, osada kultury ceramiki sznurowej	neolit, epoka brązu	87-71	13	77
54	Nikisiałka Mała-	śląd osadnictwa	neolit, epoka	87-71	14	78

	Żółczyce	wczesnoneolityczne go, osada z epoki brązu, ślad osadnictwa kultury łużyckiej, ślad osadnictwa pradziejowego	brązu, pradzieje			
55	Nikisiałka Mała-Żółczyce	osada kultury mierzanowickiej	epoka brązu	87-71	15	79
56	Nikisiałka Mała-Żółczyce	osada kultury łużyckiej, osada z okresu wpływów rzymskich, osada wczesnośredniowieczna	epoka brązu, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	87-71	18	82
57	Nikisiałka Mała	ślad osadnictwa z epoki brązu	epoka brązu	87-71	20	84
58	Nikisiałka Mała-Dzierążnia	ślad osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, osada z epoki brązu, ślad osadnictwa kultury łużyckiej, ślady osadnictwa średniowiecznego	epoka brązu, pradzieje	87-71	25	100
59	Nikisiałka Mała-Dzierążnia	ślad osadnictwa neolitycznego, osada trzciniecka	neolit, epoka brązu	87-71	26	101
60	Nikisiałka Mała	osada kultury łużyckiej	epoka brązu	87-71	35	144
61	Oficjałów	osada grupy Malickiej kultury lendzielskiej, osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury mierzanowickiej	neolit, ep. brązu	87-70	4	28
62	Oficjałów	ślady osadnictwa, osada kultury łużyckiej, ślady osadnictwa kultury przeworskiej, ślady osadnictwa prapolskiego, osada prapolska	neolit, ep. brązu, VIII-XII w.	87-70	6	153
63	Oficjałów	b.d.	b.d.	87-70	15	308
64	Oficjałów	b.d.	b.d.	87-70	16	309
65	Oficjałów	osada	neolit	87-70	19	370
66	Oficjałów	osada	neolit	87-70	20	372
67	Oficjałów	osada	pradzieje	87-70	22	374
68	Okalina	osada, osada kultury łużyckiej, osada prapolska	epoka brązu, XI-XII w.	87-70	3	33
69	Okalina	osada	kultura łużycka	87-70	19	335
70	Opatów-	osada kultury	neolit	87-70	1	1

	Zamczysko	pucharów lejkowatych, grodzisko	średniowiecze, XI-XIII w.			
71	Opatów	Osada kultury ceramiki wstęgowej rytej, osada kultury lendzielkiej i kultury pucharów lejkowatych, osada kultury amfor kulistych, osada kultury ceramiki sznurowej, osada kultury trzcienieckiej	neolit, chalkolit	87-70	2	2
72	Opatów	Osada wczesnośredniowiec zna, kolegiata św. Marcina, miasto, na terenie miasta lokacyjnego w obrębie dawnych murów miejskich zachowane w ziemi relikty starszej zabudowy, piwnice, mury fundamentowe	XI-XII w., od 1282	87-70	3	3
73	Opatów-Żmigród	punkt osadniczy, punkt osadniczy kultury Chłopice- Vesele, osada, kościół, klasztor, cmentarz	neolit, XI- XIII w., od XV w.	87-70	5	5
74	Opatów	ślady osadnictwa, ślady osadnictwa prapolskiego	epoka brązu	87-70	20	41
75	Podole	grodzisko, kościół	XI-XIV w.	86-71	2	7
76	Podole	osada kultury mierzanowickiej, osada kultury trzcienieckiej, osada kultury pomorskiej, osada kultury przeworskiej	epoka brązu, epoka żelaza	86-71	8	18
77	Podole	osada kultury mierzanowickiej, osada kultury trzcienieckiej, osada kultury pomorskiej, osada kultury przeworskiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	86-70	8	206
78	Podole	osada neolityczna, osada kultury łużyckiej- pomorskiej	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	86-70	9	207
79	Podole	ślad osadnictwa	epoka brązu	86-70	12	210

		kultury mierzanowickiej, ślad osadnictwa kultury łużyckiej				
80	Podole	osada kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej, osada Mierzanowicami, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	śr. neolit, wczesna ep. brązu	86-71	19	52
81	Podole	osada neolityczna, osada łużycka, osada wczesnośredniowieczna	neolit, ep. brązu	86-71	20	53
82	Podole	kurhan		86-71	22	59
83	Rosochy	osada kultury pucharów lejkowatych, osada łużycka	epoka brązu, epoka żelaza	86-71	2	58
84	Rosochy	osada pucharów lejkowatych	neolit	86-71	18	188
85	Strzyżowice	osada	wczesne i pełne średniowiecze	88-70	2	20
86	Strzyżowice	osada kultury postsznurowej, osada kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	epoka brązu, wczesne średniowiecze	88-70	9	41
87	Strzyżowice	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury postsznurowej, ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, epoka brązu	88-70	16	48
88	Strzyżowice	ślad osadnictwa kultury ceramiki sznurowej	neolit	88-70	28	158
89	Tudorów	wieża mieszkalno-obronna	poł. XIV w., XV-XVII w.	87-71	1	8
90	Tudorów	Ślady osadnictwa neolitycznego, ślady osadnictwa kultury łużyckiej, osada	neolit, epoka żelaza	87-71	7	28
91	Tudorów	osada kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej, osada kultury pucharów	neolit, epoka żelaza, wczesne średniowiecze	87-71	8	29

		lejkowatych, osada kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna				
92	Tudorów	osada kultury wołyńsko-lubelskiej	wczesny neolit, epoka brązu	87-71 87-70	16	38
93	Tudorów	śląd osadnictwa pradziejowego	pradzieje	87-71	18	40
94	Tudorów	śląd osadnictwa neolitycznego, osada kultury łużyckiej, śląd osadnictwa wczesnośredniowiecznego	neolit, epoka brązu, epoka żelaza	87-71	21	47
95	Tudorów	śląd osadnictwa kultury pucharów lejkowatych	środkowy neolit, epoka brązu	87-71	24	51
96	Tudorów	osada kultury wołyńsko-lubelskiej	środkowy neolit, pradzieje	87-71	25	52
97	Wąworków	śląd osadnictwa neolitycznego, osada łużycka osada wczesnośredniowieczna	neolit, wczesne średniowiecze	87-71	7	148
98	Wąworków	osada kultury pucharów lejkowatych, osada kultury mierzanowickiej	neolit, epoka brązu	87-71	16	178
99	Zochcinek	ślady osadnictwa, osada kultury łużyckiej	neolit, epoka żelaza	87-70	5	105
100	Zochcinek	osada kultury pucharów lejkowatych	neolit	87-70	14	20
101	Zochcinek	osada prapolska	2 poł. X-XII w.	87-70	14	114
102	Zochcinek	osada neolityczna, osada kultury trzcinieckiej, osada kultury łużyckiej, osada wczesnośredniowieczna	późny neolit, epoka brązu, wczesne średniowiecze	86-70	17	3

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

Analiza SWOT

Mocne strony ·korzystne położenie komunikacyjne dążenie władz samorządowych do rozwoju turystyki i rekreacji w oparciu o bogate dziedzictwo kulturowe – akcentowane mocno w dokumentach strategicznych	Słabe strony niewystarczający stan zabezpieczenia licznych obiektów zabytkowych ·zły stan techniczny i postępujący proces niszczenia niektórych zabytków, w tym parków podworskich
---	---

gminy · bogata historia gminy - silne poczucie tożsamości lokalnej mieszkańców - duża ilość cennych zabytków architektury - zespoły sakralne o bardzo dużych wartościach zabytkowych, m.in. zespół kolegiaty i klasztor bernardynów w Opatowie, zespół obronnego kościoła parafialnego w Ptkanowie · zachowane zespoły zabudowy mieszczańskiej w Opatowie, w tym kamienica przy Placu Obrońców Pokoju 34, obecnie siedziba UM · liczne kapliczki i figury przydrożne o sporych wartościach zabytkowych i dużym znaczeniu kulturowym · duża ilość stanowisk archeologicznych, w tym dwa najcenniejsze: zameczysko w Tudorowie i grodzisko Żmigród w Opatowie - walory krajobrazowe gminy - wynikające z położenia, ukształtowania terenu, klimatu, licznych zabytków architektury i atrakcyjnych form krajobrazu, takich jak dolina Opatówki, wzniesienie Ptkanowa z wychodniami skał - szlaki turystyczne oraz trasy rowerowe · opracowane studium krajobrazowe gminy - zaktualizowana gminna ewidencja zabytków - wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej układu urbanistycznego w Opatowie - opracowane częściowo miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gminy - uwzględniające ochronę dziedzictwa kulturowego	· sporadyczne samowolne działania inwestycyjne przy zabytkach podejmowane przez właścicieli · brak odpowiednich zabezpieczeń antywłamaniowych i przeciwpożarowych w wielu obiektach zabytkowych · niewystarczająca dbałość o obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków · słabo rozwinięty system wewnętrznej i zewnętrznej informacji turystycznej · niewystarczające środki finansowe w budżecie gminy na wsparcie działań z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego · słaba kondycja ekonomiczna mieszkańców · braki w edukacji dzieci i młodzieży w dziedzinie historii regionalnej i wrażliwości na kulturę · mało rozwinięta oferta turystycznej · niewystarczające wykorzystanie potencjału zabytków · słaba promocja zasobów dziedzictwa kulturowego gminy
Szanse · wsparcie finansowe z funduszy Unii Europejskiej, programów rządowych i innych pozabudżetowych źródeł · wykorzystanie możliwości dotacji na prace z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, w tym na prace konserwatorskie · podniesienie poziomu życia ludzi poprzez działania zmierzające do zmniejszenia bezrobocia – tworzenie nowych miejsc pracy związanych z zasobami kulturowymi · wykorzystanie walorów zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki – współpraca w tym zakresie z sąsiednimi gminami bogatymi w zabytki · wzrost świadomości mieszkańców w zakresie konieczności ochrony dziedzictwa kulturowego gminy i korzyści, jakie może przynieść ich właściwe zagospodarowanie · odpowiednia edukacja dzieci i młodzieży w zakresie historii regionu i jego zabytków · rosnący popyt na usługi turystyczne w Polsce i na świecie, rozwój tak zwanej turystyki weekendowej · tworzenie nowych projektów i produktów turystycznych w oparciu o istniejące zasoby i atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych · poprawa dostępności do zabytków przez wprowadzanie	Zagrożenia · brak instrumentów prawnych umożliwiających skuteczną ochronę walorów obiektów zabytkowych niewpisanych do rejestru zabytków · samowolne działania inwestycyjne na terenach wpisanych do rejestru zabytków i w otoczeniu zabytków – np. nowa zabudowa niewystarczająco harmonizująca z zabudową historyczną, montaż urządzeń technicznych tworzących dysonans w sąsiedztwie zabytków, wprowadzanie agresywnych reklam, szyldów itp. · zanieczyszczenie środowiska związane ze zwiększoną liczbą pojazdów wytwarzających spaliny i przestarzałymi urządzeniami grzewczymi · brak dostatecznego nadzoru nad działaniami budowlanymi na terenach wpisanych do rejestru zabytków – przede wszystkim na terenie układu urbanistycznego Opatowa i w otoczeniu zabytków architektury o dużym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego · pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych na terenie gminy · zagrożenia związane z narastającym ruchem ciężkich pojazdów w sąsiedztwie zabytków architektury i budownictwa (szczególnie w Opatowie ze względu na brak obwodnicy)

nowoczesnych, bazujących na technologiach internetowych systemów informacji turystycznej · rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa · wysoka atrakcyjność turystyczna regionu · rozwój agroturystyki · systematyczna aktualizacja dokumentów na poziomie gminy · odpowiednie uwzględnienie ochrony dziedzictwa kulturowego w planowaniu przestrzennym · planowany rozwój infrastruktury drogowej – budowa obwodnicy Opatowa · prace konserwatorskie i renowacyjne przy zabytkach architektury i budownictwa umożliwiające przywrócenie ich wartości zabytkowych · badania archeologiczne jako źródło potencjalnych odkryć nieznanych zasobów dziedzictwa kulturowego · wprowadzenie nowoczesnych, nieniszczących metod badawczych.	· brak środków finansowych na infrastrukturę · niska świadomość mieszkańców gminy odnośnie wartości zabytkowych zasobów dziedzictwa kulturowego gminy · brak ciągłości w kultywowaniu tradycji kulturowych - zmiana systemu wartości pomiędzy pokoleniami · zagrożenia związane z działalnością inwestycyjną · bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych · zagrożenie dla dziedzictwa archeologicznego przez samowolnie prowadzone inwestycje budowlane na terenie stanowisk archeologicznych, spowodowane niską świadomością inwestorów odnośnie ich wartości kulturowej.
--	---

7. Założenia programowe

Gminny program opieki nad zabytkami gminy Opatów ma na celu przeanalizowanie zasobów i wytyczenie kierunków działań służących ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego. Wymaga to wypracowania procedur w obszarze odpowiedzialności samorządu terytorialnego i innych podmiotów, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego oraz zagospodarowanie przestrzenne. Ważne jest także, aby właściciele zabytkowych obiektów mieli świadomość ich wartości i potencjalnego znaczenia oraz możliwości wykorzystania gospodarczego w skali gminy. Wizja ekonomicznej opłacalności działań podejmowanych w ramach ochrony zabytków powinna przyczynić się do ich zachowania i zabezpieczenia wartości zabytkowych. Przyczyni się to do poprawy stanu zachowania wszelkich dóbr środowiska kulturowego i naturalnego oraz ich właściwego zagospodarowania. Na podstawie przeprowadzonej oceny stanu dziedzictwa kulturowego gminy zostały opracowane priorytety, do których realizacji wyznaczono kierunki działania wraz z zadaniami. Czynności te zostaną podjęte w perspektywie długofalowej, wieloletniej. Ostatecznym rezultatem będzie zachowanie i zabezpieczenie wartości zabytkowych historycznych obiektów na terenie gminy, a także ich wykorzystanie gospodarcze.

7.1. Priorytety, kierunki działań i zadania programu opieki

I. Prowadzenie i aktualizacja bazy danych zabytków miasta i gminy Opatów

- prowadzenie elektronicznej bazy danych w oparciu o Gminną Ewidencję Zabytków
- kompletowanie danych rozszerzających i uzupełniających bazę poprzez kwerendę źródeł ikonograficznych i archiwalnych w zbiorach archiwalnych, muzealnych, bibliotecznych i zasobach prywatnych
- monitorowanie stanu technicznego i wszelkich przekształceń obiektów zarejestrowanych w Gminnej Ewidencji Zabytków
- okresowa dokumentacja, głównie fotograficzna stanu zachowania zabytków wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków

II. Ochrona dziedzictwa kulturowego, dbałość o utrzymanie i poprawę stanu technicznego zabytków

- przygotowanie pełnego studium historyczno-urbanistycznego dla miasta Opatowa,
- przygotowanie studiów historyczno-architektonicznych dla najcenniejszych obiektów zabytkowych (kolegiata w Opatowie, obronny zespół kościelny w Ptkanowie)
- pełne rozpoznanie zabudowy miejskiej Opatowa, w tym głównie kamienic przyrynkowych, w oparciu o analizę materiałów ikonograficznych, kartograficznych i zachowanych dokumentacji (na przykład z prac górniczych)

- podjęcie starań o wpis do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego barokowych figur w Kornacicach, Oficjałowie i Wąworkowie oraz zespołu dworsko-parkowego w Oficjałowie
- koordynacja planowanych prac konserwatorskich z poprawą lub wymianą infrastruktury, w tym usunięcie ruchu tranzytowego z miasta
- opracowanie programu i harmonogramu specjalistycznych badań konserwatorskich, w tym archeologicznych i architektonicznych
- wykonanie badań konserwatorskich, archeologicznych i architektonicznych dla najcenniejszych obiektów
- opracowanie harmonogramu prac rewitalizacyjnych z uwzględnieniem prac konserwatorskich, ze szczególnym uwzględnieniem zabudowy przyrynkowej
- opracowanie projektów rewitalizacji starego miasta w Opatowie i cenniejszych obiektów historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem zabudowy przyrynkowej
- opracowanie planu działań w zakresie badań archeologicznych z określeniem miejsc, kosztów i czasu realizacji, dotyczy zwłaszcza problematyki Żmigrodu i najstarszego osadnictwa na terenie Opatowa, lokalizacji średniowiecznego budynku ratusza, przebiegu murów i lokalizacji bram miejskich z XVI wieku
- podjęcie działań zmierzających do uporządkowania terenu stanowiska archeologicznego na Żmigrodzie – wspólnie z właścicielami i użytkownikami terenu
- opracowanie projektów rewaloryzacji pozostałości architektury dworskiej (znaczenie przekształconych wskutek częstych zmian funkcji) oraz otaczających je parków
- wszelkie działania badawcze winny być podstawą podjęcia przemyślanych działań planistycznych, znajdujących odzwierciedlenie w planie zagospodarowania miasta i gminy Opatów
- podjęcie starań – wraz z instytucjami kościelnymi – celem uporządkowania „starego” cmentarza w Strzyżowicach, wytypowania najcenniejszych nagrobków do wpisu do rejestru zabytków województwa świętokrzyskiego.
- podjęcie działań, wspólnie ze służbami ochrony przyrody, zmierzających do utworzenia obszaru chronionego krajobrazu przyrodniczo-kulturowego w obrębie doliny Opatówki
- ochrona dziedzictwa niematerialnego: historycznych nazw miejscowości, dzielnic, ulic, przysiółków i nazw geograficznych
- ochrona układów ruralistycznych
- pozyskiwanie środków finansowych na opiekę nad zabytkami

III. Działania w zakresie popularyzacji dziedzictwa kulturowego

- aktualizacja i uzupełnienie systemu oznakowania zabytków na terenie gminy: tablice, plansze, mapy
- kontynuacja działań zmierzających do opracowania bezpiecznych ścieżek turystycznych pieszych i rowerowych po obiektach zabytkowych miasta i gminy Opatów, najlepiej powiązanych z podobnymi w sąsiednich gminach
- współpraca z właścicielami i użytkownikami cenniejszych obiektów zabytkowych celem ułatwienia dostępu zwiedzającym, zwłaszcza w sezonie turystycznym
- utworzenie punktów informacji turystycznej, zaznaczenie tras na mapach miasta, opracowanie folderów prezentujących historię zabytków
- wydawnictwa popularyzatorskie: pocztówki, broszury, foldery, książki, albumy z prezentacją najbardziej efektownych zabytków
- poszerzenie i uatrakcyjnienie informacji o zabytkach miasta i gminy Opatów na stronie internetowej miasta i gminy Opatów

- nawiązanie współpracy z innymi miastami w kraju i poza granicami, charakteryzującymi się podobnie bogatą historią i kulturowym dziedzictwem, celem poznania i wymiany doświadczeń

IV. Działania edukacyjne z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

- konsekwentne działania zmierzające do utworzenia muzeum regionalnego w Opatowie, może w oparciu o Muzeum Geodezji i Kartografii
- organizowanie prezentacji wyników badań konserwatorskich i archeologicznych
- publikowanie materiałów związanych z dziejami Opatowa, w tym wyników badań konserwatorskich, materiałów z okolicznościowych sesji naukowo-popularyzatorskich itp.
- udostępnianie bazy danych (elektronicznej) o zabytkach Opatowa do badań naukowych – współpraca z wyższymi uczelniami celem wprowadzania zagadnień związanych z ziemią opatowską do tematów prac badawczych, dyplomowych itp.
- współpraca z Muzeum Geodezji i Kartografii czy Domem Kultury w działaniach edukacyjnych, na przykład utworzenie tzw. ścieżek dydaktycznych
- edukacja dzieci i młodzieży szkolnej w zakresie zapoznania z historią miasta, gminy i jej zabytkami – opracowanie programu nauczania budującego, na bazie poznania środowiska naturalnego i kulturowego, więzi z miastem i jego okolicami
- prezentacja historii miasta i jego zabytków w mediach, lokalnym radio, regionalnej prasie itp.
- konkursy o tematyce związanej z ochroną dziedzictwa kulturowego na szczeblu szkoły, miasta i gminy, powiatu – plastyczne, fotograficzne i historyczne
- ustanowienie nagród za najlepsze inicjatywy i działania w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego

Głównym celem Gminnego Programu Opieki na Zabytkami miasta i gminy Opatów na lata 2018-2021 jest podjęcie oraz kontynuacja już podjętych kompleksowych działań zmierzających do zintegrowanej ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego. Jednym z podstawowych zadań jest dążenie do poprawy stanu technicznego zabytków, ich właściwe zagospodarowanie, a następnie konserwacja i utrzymanie w dobrym stanie. Niezmiennie istotne jest zachowanie krajobrazu kulturowego miasta i okolic oraz podwyższenie świadomości społecznej mieszkańców i właścicieli zabytkowych obiektów. Przełożyć się to powinno na rosnące zainteresowanie kulturą i historią miasta i okolic, co skutkować może rozwojem twórczości regionalnej, może nawet wypromowaniem regionalnych wyrobów. To z kolei niewątpliwie podniesie atrakcyjność miasta i gminy, zarówno dla mieszkańców i zwiedzających turystów, ale także potencjalnych inwestorów, stworzy wizerunek gminy Opatów jako miejsca o bogatej tradycji, atrakcyjnego do zamieszkania i inwestowania. Tylko taka konsekwentna i długotrwała polityka władz gminy w tym zakresie jest szansą na zachowanie tego dziedzictwa dla przyszłych pokoleń.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami i zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Gminny program opieki nad zabytkami winien być realizowany w oparciu o instrumentarium, które tworzą obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje odnośnie instrumentów ekonomiczno - prawnych, społecznych i finansów publicznych, a także projekty i programy umożliwiające pozyskiwanie środków finansowych na realizację celów. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym programie będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

instrumenty prawne, wynikające z obowiązujących uregulowań prawnych:

oaktualizacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego;

oownioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów będących własnością gminy;

owykonywanie decyzji administracyjnych z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami wydanych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

instrumenty finansowe:

ofinansowanie prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy

oudzielanie dotacji na prace remontowe, konserwatorskie i budowlane przy zabytkach

okorzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje.

instrumenty społeczne:

oprowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego gminy Opatów

oedukacja kulturowa w zakresie dziedzictwa kulturowego

instrumenty koordynacji:

orealizacja projektów i programów gminy dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy

orealizacja poprzez monitoring stanu środowiska kulturowego.

instrumenty kontrolne:

oprowadzenie rejestru z realizacji zadań objętych programem

oprowadzenie rejestru zmian zachodzących w obiektach wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków

oprowadzenie rejestru postulatów mieszkańców dotyczących opieki i ochrony nad zabytkami

ozgodnie z art. 87 ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U.2017.2187 z późniejszymi zmianami) „Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy”. Na podstawie sprawozdania Rada Gminy może ocenić stopień zaangażowania w realizacji zadań wytyczonych w Programie.

9. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

Działania związane z opieką nad zabytkami mogą być finansowane z różnych źródeł. Ważne jest, by władze gminy opracowywały programy pod kątem własnych potrzeb, ale wpisane w ramy i ograniczenia, jakie tworzą instytucje udzielające dotacji. Należy także zaplanować w budżecie gminy środki przeznaczone na realizację zapisów programu opieki nad zabytkami, zwłaszcza, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych. Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić na krajowe (dotacje Ministra Kultury i dotacje Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków), dotacje gminne (dotacje wojewódzkie i powiatowe), dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji (fundusz kościelny), programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego), źródła zagraniczne (źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych, źródła pozaunijne - Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG).

Środki Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Sprawy związane z dofinansowaniem prac przy obiektach zabytkowych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków reguluje rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 16 sierpnia 2017 roku „W sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie lub przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków” (Dz. U. z 2017 r. poz. 1674).

Dotacje gminne

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. 2017 poz. 1875 ze zm.) finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym.

Dotacje wojewódzkie i powiatowe

Samorząd Województwa Świętokrzyskiego udziela dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane w drodze konkursu. Zasady i tryb udzielania dotacji określa uchwała nr VII/121/11 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dnia 27 kwietnia 2011 r. w sprawie zasad udzielania dotacji z budżetu samorządu województwa na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, położonym na obszarze Województwa Świętokrzyskiego.

Zasady udzielania dotacji na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku mogą zostać określone uchwałą Rady Powiatu.

Dotacje Ministra Administracji i Cyfryzacji

Środki Funduszu Kościelnego można przeznaczyć na remonty i konserwacje obiektów sakralnych o wartości zabytkowej (art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 i § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia celów Funduszu Kościelnego, Dz. U. nr 61 poz. 354). Dotacja mogą być objęte podstawowe prace zabezpieczając obiekt: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie, odgrzybianie, izolacja, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z ważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy. Dofinansowaniu podlegają projekty w ramach programów:

- Ochrona zabytków
- Wspieranie działań muzealnych
- Kultura ludowa i tradycyjna
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą
- Ochrona zabytków archeologicznych
- Miejsca Pamięci Narodowej.

Środki europejskie

Finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego, które umożliwiają następujące programy:

- Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014-2020
- Kreatywna Europa
- Europa dla Obywateli 2014-2020
- Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW)
- Działania LEADER
- Program operacyjny infrastruktura i środowisko 2014-2020
- Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (EOG)

10. Realizacja i finansowanie przez gminę Opatów zadań z zakresu ochrony zabytków

Finansowe wsparcie gminy w latach 2018-2021 w zakresie opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego powinno w miarę możliwości wzrastać do stałego (procentowego) poziomu finansowania w skali rocznej budżetu. Pozwoli to potencjalnym beneficjentom na zaplanowanie inwestycji w dłuższej perspektywie czasowej (w sytuacji, gdy w ciągu jednego roku nie jest możliwe zakończenie prac). Wysokość środków budżetowych gminy, które zostaną przeznaczone na ten cel będzie ostatecznie zależała od kondycji budżetu gminy w danym roku. Sposobem na wykonanie zadań mających na celu polepszenie stanu zachowania zabytków jest występowanie gminy w roli partnera przy projektach unijnych lub ministerialnych, w których

beneficjenci (właściciele zabytków) często nie są w stanie zapewnić wymaganego wkładu własnego. Takie działania z pewnością podniesie poziom życia mieszkańców oraz atrakcyjność turystyczną gminy Opatów. Zadania Gminnego programu opieki nad zabytkami mogą też być realizowane przez instytucje kultury podległe gminie lub funkcjonujące na jej terenie (np. muzeum, dom kultury, biblioteka) w ramach działalności bieżącej. Ponadto (w zakresie ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie) gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (między innymi stowarzyszenia, parafie).

11. Wykaz zabytków w Gminnej Ewidencji Zabytków:

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 16 (245) – ewid. 507,508,509,510, 511,632,675

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 17 (246) – ewid. 509,510,511,512, 513,514,515,516,517,518/2,519,520/8,680

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 20 (249) – ewid. 337

Brzezie-Brzezie-Kolonia – stanowisko archeologiczne 27 (256) - ewid. 367,370,371,372, 373,374/1-2,375

Brzezie – figura przydrożna – krzyż – ewid. 54

Brzezie – figura przydrożna – krzyż – ewid. 543

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 1 (50) – ewid. 266,267

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 12 (199) – ewid. 284,286,287,314

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 13 (200) – ewid. 281,283,330

Czerników Karski – stanowisko archeologiczne 24 (347) – ewid. 328

Czerników Karski - stanowisko archeologiczne 37 (360) – ewid. 261/1

Czerników Karski – figura przydrożna – ewid. 147

Czerników Karski – figura przydrożna – krzyż – ewid. 88

Czerników Karski – figura przydrożna – Matka Boża – ewid. 49

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 24 (266) - ewid. 182,183,184

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 30 (336) – ewid. 243/1,3-4

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 33 (339) – ewid. 941/2,942/2

Czerników Opatowski – stanowisko archeologiczne 34 (340) – ewid. 239

Czerników Opatowski - stanowisko archeologiczne 35 (341) – ewid. 943/2,945/1

Czerników Opatowski – figura przydrożna – Matka Boża – ewid. 76

Czerników Opatowski – figura przydrożna – Chrystus – ewid. 106

Gojców – figura przydrożna – krzyż – ewid. 421

Gojców – figura przydrożna – Matka Boska – ewid. 198

Jagnin – stanowisko archeologiczne 2 (24) – ewid. 62,63,64,65,66

Jagnin – stanowisko archeologiczne 12 (36) – ewid. 157/1,160,162,164,166,168, 170,171, 174/1,176,178,199

Jagnin – stanowisko archeologiczne 15 (101) – ewid. 147,148,149/1

Jagnin – sad podworski – ewid. 144/6,12,14

Jagnin – figura przydrożna – krzyż – ewid. 31/2

Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 8 (203) – ewid. 197

- Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 19 (214) – ewid. 340,341
- Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 28 (278) – ewid. 294
- Jałowęsy – stanowisko archeologiczne 33 (204) – ewid. 64
- Jałowęsy – park w zespole dworsko-parkowym – ewid. 401
- Jałowęsy – dwór w zespole dworsko-parkowym – ewid. 401
- Jałowęsy – kapliczka słupowa – ewid. 418
- Jałowęsy – figura przydrożna – krzyż – ewid. 435
- Jałowęsy-Rogatka – figura przydrożna – krzyż – ewid. 539
- Jałowęsy – miejsce pamięci narodowej – ewid. 418
- Jurkowice – stanowisko archeologiczne 11 (267) – ewid. 140,141,142,143,144,145,146,147,148
- Jurkowice – stanowisko archeologiczne 12 (268) – ewid. 136,137,138
- Jurkowice – stanowisko archeologiczne 33 (314) – ewid. 23
- Jurkowice – stanowisko archeologiczne 40 (333) – 246/1-2,253
- Jurkowice – figura przydrożna – Matka Boża – ewid. 232
- Jurkowice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 324/2
- Karwów – stanowisko archeologiczne 5 (36) – ewid. 413,414
- Karwów – stanowisko archeologiczne 7 (42) – ewid. 18,19,306,307,308,309,310,539,541
- Karwów – stanowisko archeologiczne 8 (43) – ewid. 315
- Karwów – stanowisko archeologiczne 10 (45) – ewid. 365,374,546
- Karwów – stanowisko archeologiczne 13 (56) – ewid. 159,160,161,162,179,180,181
- Karwów – stanowisko archeologiczne 14 (57) – 148,149,150,151,153,155,181
- Karwów – stanowisko archeologiczne 15 (58) – ewid. 119/1,142,586
- Karwów – stanowisko archeologiczne 16 (59) – ewid. 142,143,144
- Karwów – stanowisko archeologiczne 18 (61) – ewid. 196,222
- Karwów – stanowisko archeologiczne 19 (62) – ewid. 231/3
- Karwów – stanowisko archeologiczne 20 (63) – ewid. 227,228,233,243,244
- Karwów-Krowieniec – stanowisko archeologiczne 26 (157) – ewid. 475/2,476
- Karwów – stanowisko archeologiczne 28 (159) – ewid. 454,455,461
- Karwów – figura przydrożna – krzyż – ewid. 356
- Karwów – figura przydrożna – krzyż – ewid. 161
- Karwów – figura przydrożna – bł. Wincenty Kadłubek – ewid. 349
- Karwów – źródło bł. W. Kadłubka – miejsce kultu o lokalnym znaczeniu – ewid. 150,151
- Kobylany – stanowisko archeologiczne 6 (243) – ewid. 128/3,129/3
- Kobylany – stanowisko archeologiczne 10 (14) – ewid. 402
- Kobylany – stanowisko archeologiczne 14 (136) – ewid. 592
- Kobylany – stanowisko archeologiczne 19 (279) – ewid. 40,41,42,43,44/1-3,45/1-2/,712,716
- Kobylany – park podworski – ewid. 678/9,70,682
- Kobylany – kaplica Sióstr Miłosierdzia – ewid. 217

Kobylany – figura przydrożna – Chrystus – ewid. 196/6
Kobylany – figura przydrożna – krzyż – ewid. 684
Kobylany – figura przydrożna – Matka Boża – ewid. 184/4
Kobylany – figura przydrożna – Matka Boża – ewid. 217
Kobylany – figura przydrożna – krzyż – ewid. 685/3
Kobylany – figura przydrożna – krzyż – ewid. 199/1
Kobylany – figura przydrożna – krzyż – ewid. 199/1
Kobylany – figura przydrożna – krzyż – ewid. 9/1
Kochów – stanowisko archeologiczne 3 (227) – ewid. 100,101,102,103,104,105,106
Kornacice – stanowisko archeologiczne 1 (15) – ewid. 101,102,103,104/1
Kornacice – figura przydrożna- Matka Boża – ewid. 81/3
Kornacice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 193/1
Lipowa – stanowisko archeologiczne 1 (26) – ewid. 24,27,28,29,30,31,32
Lipowa – park dworski – ewid. 5,7
Lipowa – figura przydrożna – krzyż – ewid. 17/28
Lipowa – figura przydrożna – krzyż – ewid. 138
Marcinkowice - stanowisko archeologiczne 27 (315) – ewid. 155
Marcinkowice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 191
Marcinkowice – miejsce pamięci narodowej – ewid. 191
Nikisiałka Duża – stanowisko archeologiczne 2 (7) – ewid. 244/1,245
Nikisiałka Duża – stanowisko archeologiczne 19 (225) – ewid. 1,2,3,4/4-5,5,6,7,167,168,170,
309,477,488,490,506,562,563
Nikisiałka Duża – stanowisko archeologiczne 25 (260) – ewid. 46,48,50,52
Nikisiałka Duża – figura przydrożna – krzyż – ewid. 552
Nikisiałka Duża – figura przydrożna – krzyż – ewid. 248
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 5 (69) – ewid. 512,527,675
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 11 (135) – ewid. 200,201,202
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 12 (76) – ewid. 501
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 13 (77) – ewid. 497
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 14 (78) – ewid. 497
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 15 (79) – ewid. 497
Nikisiałka Mała-Żółczyce – stanowisko archeologiczne 18 (82) – ewid. 490,494
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 20 (84) – ewid. 465,468
Nikisiałka Mała-Dzierążnia – stanowisko archeologiczne 25 (100) – ewid. 62/1,63,64,65/1,66
Nikisiałka Mała-Dzierążnia – stanowisko archeologiczne 26 (101) – ewid. 65/2
Nikisiałka Mała – stanowisko archeologiczne 35 (144) – ewid. 292
Nikisiałka Mała – park w zespole dworsko-parkowym – ewid. 297/2,9,11
Nikisiałka Mała – dwór w zespole dworsko-parkowym – ewid. 297/2
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 4 (28) – ewid. 30/3,30/4,31/2,31/4,32,33/1

Oficjałów – stanowisko archeologiczne 6 (153) – ewid. 47
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 15 (308) – ewid. 44/2
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 16 (309) – ewid. 52/2
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 19 (370) – ewid. 27/2
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 20 (372) – ewid. 37,38
Oficjałów – stanowisko archeologiczne 22 (374) – ewid. 60,61,62
Oficjałów – park w zespole dworsko parkowym – ewid. 63/4
Oficjałów – dwór w zespole dworsko-parkowym – ewid. 63/4
Oficjałów – figura przydrożna – św. Jan Nepomucen – ewid. 189/2
Oficjałów – figura przydrożna – krzyż – ewid. 108
Okalina – stanowisko archeologiczne 3 (33) – ewid. 96,97,98
Okalina - stanowisko archeologiczne 19 (335) – ewid. 30/1,100,121
Okalina – figura przydrożna – krzyż – ewid. 141
Okalina – figura przydrożna – św. Roch – ewid. 184/5
Okalina-Kolonia – figura przydrożna – krzyż – ewid. 125 (obok 25/1)
Opatów-Zamczysko – stanowisko archeologiczne 1 (1) – ewid. 1438,1439,1440,1441,1442
Opatów – stanowisko archeologiczne 2 (2) – ewid. 600/7
Opatów – stanowisko archeologiczne Stare Miasto 3 (3)
Opatów-Żmigród – stanowisko archeologiczne 5 (5) – ewid. 1803,1445/3
Opatów – stanowisko archeologiczne 20 (41) – ewid. 804/38-46,804/3,804/79-85,84/91-95
Opatów – układ urbanistyczny
Opatów – Brama Warszawska ul. Kościuszki – ewid. 1314/4
Opatów – fragmenty murów obronnych – ewid. 1322,1323,1330/2-3,1331,1334/5
Opatów – kolegiata św. Marcina w zespole kolegiackim – ewid. 1319
Opatów – dzwonnica w zespole kolegiaty św. Marcina – ewid. 1319
Opatów – dawna plebania i dom wikariuszy w zespole kolegiaty św. Marcina – ewid. 1321
Opatów – mur ogrodzeniowy z bramą w zespole kolegiaty św. Marcina – ewid. 1319
Opatów – cmentarz przykościelny, nieczynny, wokół kolegiaty św. Marcina – ewid. 1319
Opatów – figura na d. cmentarzu przy kolegiacie św. Marcina – Matka Boża – ewid. 1319
Opatów-Żmigród – kościół Wniebowzięcia NMP bernardynów – ewid. 1803
Opatów-Żmigród – klasztor w zespole kościelno-klasztornym bernardynów – ewid. 1445/3
Opatów-Żmigród – ogrodzenie z bramką na teren cmentarza przykościelnego – ewid. 1803
Opatów-Żmigród – cmentarz przy kościele bernardynów, nieczynny – ewid. 1803
Opatów – figura przydrożna- św. Jan Nepomucen ul. Klasztorna – ewid. 1443/1
Opatów – cmentarz parafialny ul. Cmentarna – ewid. 1004
Opatów – kaplica na cmentarzu parafialnym – ewid. 1004
Opatów – cmentarz wojenny z I i II wojny św. - ewid. 1253
Opatów – cmentarz żydowski – ewid. 761/3-4
Opatów – cmentarz prawosławny „stary” przy ul. Sempołowskiej – ewid. 600/7

Opatów – relikty synagogi przy ul. Starowałowej – ewid. 1196

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 2 i 3 – ewid. 1275

Opatów – kamienica mieszkalna pl. Obrońców Pokoju 6 – ewid. 1267

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 7 – ewid. 1264/1

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 10 – ewid. 1804

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 11 – ewid. 1805

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 12 – ewid. 1253

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 19 – ewid. 1313

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 20 – ewid. 1312

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 21 – ewid. 1311/3

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 28 – ewid. 1301

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 29 – ewid. 1299

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 30 – ewid. 1298

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 31 – ewid. 1297

Opatów – dom mieszczański pl. Obrońców Pokoju 32 – ewid. 1296

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 33 – ewid. 1291

Opatów – kamienica mieszczańska pl. Obrońców Pokoju 34 – ewid. 1292

Opatów – Podziemna Trasa Turystyczna

Opatów – dom mieszkalny ul. Cmentarna 26 – ewid. 1493/1

Opatów – dom mieszkalny ul. Cmentarna 28 – ewid. 1492

Opatów – dom mieszkalny ul. Kąpielowa 5 – ewid. 1501

Opatów – d. urząd powiatowy ul. Kilińskiego 4 – ewid. 1349/4

Opatów – dom mieszkalno-usługowy ul. Kolegiacka 13 – ewid. 1485/6

Opatów – kamienica czynszowa ul. Kolegiacka 15 – ewid. 1485/4

Opatów – dom mieszkalny ul. Kolegiacka/Grota-Roweckiego – ewid. 1241

Opatów – kamienica mieszkalna ul. Kościuszki 4 – ewid. 1312

Opatów – kamienica mieszkalna ul. Kościuszki 6 – ewid. 1311/2

Opatów – dom mieszkalny ul. Kościuszki 46 – ewid. 1394

Opatów – dom mieszkalny ul. Legionów 13 - ewid. 1477

Opatów – młyn nad Opatówką ul. Legionów – ewid. 1482

Opatów – figura przydrożna – krzyż ul. Legionów – ewid. 1995/2

Opatów – dawna mykwa ul. Leszka Czarnego 13 – ewid. 1190/2

Opatów – dom mieszkalny ul. 1-go Maja 14 – ewid. 342

Opatów – dom mieszkalny ul. Mickiewicza 32 – ewid. 279/1

Opatów – kamienica czynszowa ul. Nowowałowa – ewid. 1291

Opatów – kamienica mieszkalna ul. Ogrodowa 2 – ewid. 1261

Opatów – kamienica mieszkalna ul. Ogrodowa 6 – ewid. 1230/2

Opatów – kamienica mieszkalno-handlowa ul. Sienkiewicza 4 – ewid. 697/1

Opatów – dom mieszkalno-usługowy ul. Sienkiewicza 7 i 9 – ewid. 663

- Opatów – dom mieszkalno-usługowy ul. Sienkiewicza 13 – ewid. 667
- Opatów – dom podmiejski ul. Sienkiewicza 32 – ewid. 721/23
- Opatów – zabudowania przemysłowe ul. Sienkiewicza 44 – ewid. 723
- Opatów – dom ul. Słowackiego 1 – ewid. 1276
- Opatów – dom podmiejski ul. Słowackiego 57 – ewid. 931
- Opatów – kamienica mieszczańska ul. Szeroka 18 – ewid. 1231
- Opatów – kamienica mieszkalna, d. szkoła żydowska, ul. Szeroka 23 – ewid. 1201
- Opatów – kamienica mieszkalno-handlowa ul. Szeroka 27 – ewid. 1199
- Opatów – d. budynek szpitalny, mieszkalno-administracyjny ul. Szpitalna 4 – ewid. 1369/5
- Opatów – miejsce pamięci narodowej – mogiła ks. Fr. Przybyłowskiego – ewid. 1320
- Opatów – pomnik mjr Ludwika Topór-Zwierzdowskiego – ewid. 1294/1
- Opatów – mogiła powstańców styczniowych obok kościoła bernardynów – ewid. 1803
- Opatów – mogiła powstańców z 1863 roku obok szpitala – ewid. 1979/2
- Opatów – miejsce pamięci narodowej-mogiła powstańcza – ewid. 1978/1
- Podole – stanowisko archeologiczne 2 (7) – ewid. 387
- Podole – stanowisko archeologiczne 8 (18) – ewid. 209,210/1-2
- Podole – stanowisko archeologiczne 8 (206) – ewid. 209,210/1-2,211/1-2,212/3-4,6-7,213/1-2,395/1-2,396
- Podole – stanowisko archeologiczne 9 (207) – ewid. 202,203,210/1,211/1,212/3- 4,213/1, 395/1-2,396
- Podole – stanowisko archeologiczne 12 (210) – ewid. 196,197/2,5-6,198,199,200,201/2
- Podole – stanowisko archeologiczne 19 (52) – ewid. 372,373,375,376,377
- Podole – stanowisko archeologiczne 20 (53) – ewid. 379,380,381,382,383
- Podole – stanowisko archeologiczne 22 (59) – ewid. 377
- Podole – park w zespole dworsko-parkowym – ewid. 225/7-8
- Podole – relikty dworu w zespole dworsko-parkowym – ewid. 225/7
- Podole – figura przydrożna – krzyż – ewid. 218
- Podole-Ptkanów – kościół par. p. w. św. Idziego – ewid. 387
- Podole-Ptkanów – obwarowania przy kościelne z bramą, basztami i bastionami – ewid. 387
- Podole-Ptkanów – cmentarz przykościelny nieczynny – ewid. 387
- Podole-Ptkanów – plebania w zespole kościoła parafialnego – ewid. 329
- Podole-Ptkanów – cmentarz parafialny – ewid. 388
- Podole-Ptkanów – figura przydrożna – Chrystus Frasobliwy – ewid. 168
- Rosochy – stanowisko archeologiczne 2 (58) – ewid. 110,112,113,114
- Rosochy- stanowisko archeologiczne 18 (188) – ewid. 386/1
- Rosochy – figura przydrożna – krzyż – ewid. 315
- Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 2 (20) – ewid. 318/1-2,319,669
- Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 9 (41) – ewid. 547,548/2,4
- Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 16 (48) – ewid.548/2,560,562,564,566,568,570,671

Strzyżowice – stanowisko archeologiczne 28 (158) – ewid. 475/1-2
Strzyżowice – kościół parafialny p. w. św. Bartłomieja – ewid. 635
Strzyżowice – dzwonnica w zespole kościoła parafialnego – ewid. 172
Strzyżowice – cmentarz przykościelny nieczynny – ewid. 635
Strzyżowice – cmentarz parafialny „stary” - ewid. 322
Strzyżowice – cmentarz parafialny – ewid. 159/1
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 173/1
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 172
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 536
Strzyżowice – figura przydrożna – krzyż – ewid. 19
Tomaszów – figura przydrożna – krzyż – ewid. 6
Tudorów – stanowisko archeologiczne – wieża mieszkalno-obronna 1 (8) – ewid. 89/1-2
Tudorów – stanowisko archeologiczne 7 (28) – ewid. 164
Tudorów – stanowisko archeologiczne 8 (29) – ewid. 71,74,75
Tudorów – stanowisko archeologiczne 16 (38) – ewid. 36,37,38,39
Tudorów – stanowisko archeologiczne 18 (40) – ewid. 7,8
Tudorów – stanowisko archeologiczne 21 (47) – ewid. 31/1-2,32
Tudorów – stanowisko archeologiczne 24 (51) – ewid. 95,96
Tudorów – stanowisko archeologiczne 25 (52) – ewid. 145,146
Wąworków – stanowisko archeologiczne 7 (148) – ewid. 65/4,67,69,70,103/2,104,109,
111,386
Wąworków – stanowisko archeologiczne 16 (178) – ewid. 63/1,64/1,65/2,4
Wąworków – figura przydrożna - Chrystus u słupa – ewid. 112
Wąworków-Pobroszyn – dwór w zespole dworsko-parkowym – ewid. 203/3
Wąworków-Pobroszyn – park w zespole dworsko-parkowym – ewid. 203/3-4
Wąworków-Pobroszyn – figura przydrożna – Matka Boża - ewid. 202/2
Zochcinek – stanowisko archeologiczne 5 (105) – ewid. 241,242,243,360
Zochcinek – stanowisko archeologiczne 14 (20) – ewid. 326,327
Zochcinek – stanowisko archeologiczne 14 (114) – ewid. 220,221,222,223
Zochcinek – stanowisko archeologiczne 17 (3) – ewid. 145/4,146,147
Zochcinek – park w zespole dworsko-parkowym – ewid. 311,312
Zochcinek – dwór w zespole dworsko-parkowym – ewid. 312
Zochcinek – figura przydrożna – krzyż – ewid. 172/2